

विद्यालय सरसफाई कार्यक्रम निर्देशिका

२०५७ बैशाख

भूमिका

बालअधिकार सम्बन्धी सविदा १९८९ ले प्रत्येक बालकलाई आफ्नो हितमा प्रभाव पार्ने निर्णयहरूमा सरिक हुन पाउने अधिकार छ भनी घोषणा गरेको छ, र यस कुरामा निश्चयनै बाल-बालिकाको सरसफाइ र स्वास्थ्य सम्बन्धी निर्णयहरू पनि पर्दछन् ।

आजका बालबालिकाहरू भोलिका अग्रदूतहरू हुन् । उनीहरू परिवर्तनका कारकहरू हुन् । उनीहरूमाथि ध्यान केन्द्रित गरी कार्य गर्नाले उनीहरू सरसफाइ सम्बन्धी कुराहरूका नमूना बन्न सक्छन् । आफूभन्दा साना भाइ-बहिनीहरूको हेरचाह गर्नमा उनीहरूको भूमिका ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । उनीहरूले बाल क्लब, रङ्गमञ्चमा गरिने भेला, सडक नाटक, कठपुतली प्रदर्शन, सरसफाइ सम्बन्धी प्रदर्शन आदि माध्यमहरूद्वारा सरसफाइलाई प्रबर्द्धन गर्ने कार्यकलापहरू गरी घर-परिवार र समुदायका प्रौढहरूलाई सम्झाउने भूमिका खेल्न सक्छन् ।

यो प्याकेज नेपालको विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमको निर्देशिका हो र यो विद्यार्थीहरूको सक्रिय सलग्नता, प्रधानाध्यापक/शिक्षकहरूको सक्रिय निर्देशन र विद्यालय संचालक समिति, गाउँ विकास समिति तथा जिल्ला स्तरीय संचालक समितिको सहयोगमा आधारित छ । जिल्ला स्तरीय सयुक्त प्रयास र काम गर्ने समान प्रकारका तौरतरिकाहरूमाथि जोड दिदै र विविध प्रयासहरूलाई प्रभावकारी तुल्याउँदै यस कार्यक्रमले सबै परिवर्तनहरूलाई महत्वपूर्ण छाप छाड्ने खालका बनाई विद्यालय तथा समुदायको सरसफाइलाई अघि बढाउने छ ।

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका १९९९ को मई-जून महिनामा गरिएको राष्ट्रिय स्तरको अध्ययन र धुलिखेलमा १९९९ को अप्रिल २८ देखि ३० अप्रिलसम्म आयोजित कार्यशाला गोष्ठीको आधारमा यूनिसेफले तयार पारको हो । साथै यो विद्यालय सरसफाइ सम्बन्धी यूनिसेफ र आइआरसी तथा डब्लुएचओका निर्देशन पुस्तिकाहरूका मूल्यवान सूचनाहरू र विद्यार्थी, शिक्षक, गाविस तथा जिल्ला स्तरीय स्वयंसेवकहरू/सगठनहरूबाट प्राप्त सुझावहरू र विचारहरू बाट पनि लाभान्वित भएको छ । दिशा पहिल्याउने सिलसिलामा यस प्याकेजबारे विद्यालय सरसफाइ तथा स्वास्थ्य शिक्षासित सम्बद्ध जिल्ला संचालन समितिहरू, गाउँ विकास समितिका अध्यक्षहरू, विद्यालय संचालक समिति र विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूसँग राय-सल्लाह लिइएको थियो । यसरी प्राप्त भएका धेरैजसो सुझावहरूलाई यस निर्देशिकामा समाहित गरिएको छ । शिक्षा तथा स्वास्थ्य विभागका प्रतिनिधिहरू, प्रधानाध्यापक/शिक्षकहरू, नेपाल रेडक्रस र यूनिसेफका कर्मचारीहरूबाट राष्ट्रिय स्तरमा प्राप्त भएका परामर्शहरू यस प्याकेजको पहिलो संस्करणलाई पूर्णता दिन अत्यन्तै मूल्यवान हुनगएका थिए ।

नेपालमा विद्यालय सरसफाइ र स्वास्थ्य शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत सबै सघ-सस्थाहरूको खिंदिलो अनुभव संगालेर निर्माण गरिएको यो निर्देशिका कुनै पनि सगठनको साभाना निर्देशिका हो र यसलाई कुनै पनि ठाउँको विद्यालय सरसफाइ र स्वास्थ्य शिक्षालाई प्रबर्द्धन गर्ने कार्यकलापहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने श्रोत/निर्देशन पुस्तिकाका रूपमा निर्माण गरिएको हो । त्यसकारण सबैको सहयोगमा विद्यालयका विद्यार्थीहरूबाट संचालन गरिने सरसफाइ तथा स्वास्थ्य शिक्षा सम्बन्धी कार्यक्रममा यस प्याकेजले ठूलो सहयोग पुऱ्याउला भन्ने आशा एव विश्वास छ ।

हान्स स्प्राउट

प्रमुख, बाल वातावरण,

खानेपानी तथा वातावरणीय सरसफाइ शाखा
यूनिसेफ, नेपाल

विषय सूची

<u>विषय</u>	<u>पृष्ठ</u>
१ परिचय	१
१.१ <u>विद्यालय सरसफाई सम्बन्धी ऐतिहासिक पृष्ठभूमि</u>	
१.२ <u>विद्यालय सरसफाईको महत्व</u>	
२ <u>विद्यालयको हालको स्थितिको संक्षिप्त रूपरेखा</u>	३
२.१ <u>विद्यालयको आम स्थिति</u>	
२.२ <u>विद्यालयका आधारभूत समस्याहरू तथा व्यवधानहरू</u>	
२.३ <u>विद्यालयको सरसफाई सम्बन्धी समस्याको चार्ट</u>	
३ <u>विद्यालय सरसफाई कार्यक्रमबाट सिकेको पाठ</u>	९
४ <u>कार्यक्रमको खाका</u>	११
४.१ <u>औचित्य</u>	
४.२ <u>उद्देश्य</u>	
४.३ <u>रणनीति</u>	
४.४ <u>अवधारणा</u>	
४.५ <u>आधारभूत अभिप्राय</u>	
४.६ <u>पद्धति</u>	
४.७ <u>प्राथमिकता</u>	
४.८ <u>मापदण्ड</u>	
४.९ <u>विधि</u>	
५ <u>कार्यक्रमको प्रक्रिया तथा कार्यकलापहरू सम्बन्धी मार्गदर्शनहरू</u>	१७
५.१ <u>राष्ट्रिय/क्षेत्रीय/जिल्लास्तरमा कार्यक्रम कार्यान्वयन</u>	
५.२ <u>विद्यालय तथा समुदाय स्तरीय क्रियाकलापहरू</u>	
६ <u>सफल विद्यालयको मापदण्ड र सूचक</u>	३०
७ <u>जिल्ला/समुदाय/विद्यालय स्तरका कार्यकलापहरूको लागि बजेट</u>	३३
८ <u>अनुसूचीहरू</u>	३५
८.१ <u>आर्थिक लागत तथा संभार मर्मत व्यवस्था</u>	
८.२ <u>सम्भाव्य कोषको व्यवस्था</u>	
८.३ <u>घरधुरी सर्भेक्षण प्रश्नावलीबारे जानकारी</u>	
८.४ <u>घरधुरी सर्भेक्षण प्रश्नावली</u>	
८.५ <u>घरधुरी सर्भेक्षण प्रश्नावलीको विश्लेषण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू</u>	
८.६ <u>विद्यालय सहभागितामूलक अध्ययनको लागि मार्गदर्शन</u>	
८.७ <u>मासिक स्व-निरीक्षण फारम</u>	
८.८ <u>जिल्ला स्तरीय स्टेरिङ्ग कमिटीको मुख्य भूमिका</u>	
८.९ <u>गा.वि.स /वि.व्य.स. अध्यक्ष र प्र.अ. को भूमिका</u>	
८.१० <u>शिक्षकहरूको भूमिका</u>	
८.११ <u>विद्यालयका समूह/क्लबका जिम्मेवारीहरू</u>	
८.१२ <u>राष्ट्रिय सरसफाई नीति</u>	
८.१३ <u>योजना निर्माता तथा कार्यान्वयनकर्ताहरूलाई पत्र</u>	
८.१४ <u>सन्दर्भ सामाग्री</u>	

परिचय

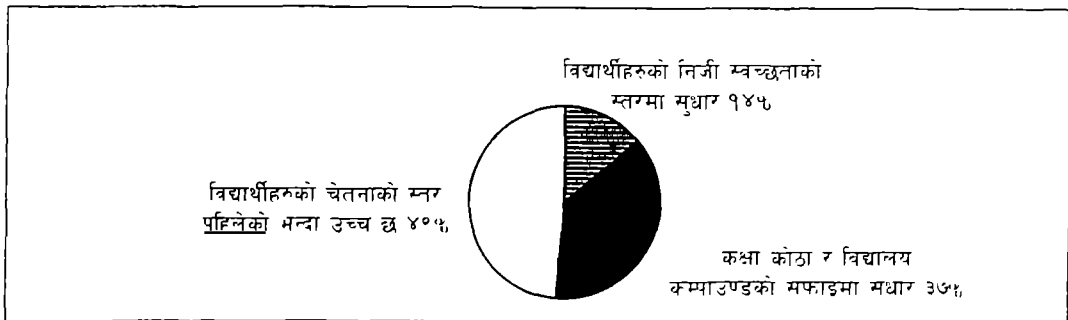
१.१ विद्यालय सरसफाइ सम्बन्धी ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

पहिलेभन्दा बढी केटाकेटीहरू विद्यालय जाँदैछन् र आफ्नो जीवनको बढी समय विद्यालयमा बिताउँदैछन् भन्ने कुरा हामीलाई थाहा छ । त्यसकारण विद्यालयहरूले केटाकेटीहरू र युवाहरूको हित र क्षमतामा सुधार ल्याउने कार्यमा अरु कुनै एक सस्थाले भन्दा धेरै काम गर्न सक्नुपर्ने हो । केटाकेटीहरूको जीवनको सरक्षण, बचाउ र विकासमा विद्यालयहरूले ठूलो भूमिका खेल्न सक्छन् । यस बाहेक, विद्यालयहरूले केटाकेटीहरूको स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउने सबभन्दा कम खर्चिला साधनहरू उपलब्ध गराई मुलुकको सामाजिक तथा आर्थिक विकासलाई अघि बढाउन सक्छन् ।

विगत ३० वर्षदेखि सरकारले स्वास्थ्य शिक्षालाई पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूमा समावेश गर्दै आएको छ । तर विद्यालयहरूले शैक्षिक परिणामहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्ने र स्वास्थ्य, सरसफाइ सम्बन्धी व्यावहारिक शिक्षालाई कम प्राथमिकता दिने गरेका हुँदा अधिकांश विद्यालयहरूमा स्वास्थ्यमा उल्लेखनीय रूपमा सकारात्मक परिवर्तन आएको छैन । विद्यालयहरूले राष्ट्रिय तथा जिल्ला स्तरीय परीक्षाहरूमा प्राप्त गर्ने शैक्षिक परिणामहरूको आधारमा सरकारी अनुदान पाउने गर्छन् । त्यसकारण विद्यालयहरूका शिक्षकहरू परीक्षामुखी छन् । विद्यार्थीहरूलाई उच्च शिक्षामा भर्ना गर्ने मुख्य मापदण्ड उनीहरूको व्यवहार, प्रवृत्ति तथा आचरण नभई उनीहरूले परीक्षाहरूमा प्राप्त गरेको अङ्क हुनेगर्छ । त्यसकारण विद्यार्थीहरूले व्यावहारिक शिक्षाका विशेष गरेर स्वास्थ्य, तथा सरसफाइ सम्बन्धी पक्षहरूमा भन्दा शैक्षिक ज्ञानमाथि बढी ध्यान दिनु स्वाभाविकै हो ।

विगत बाह्र वर्ष वा त्योभन्दा बढी समयमा सम्बन्धित सरकारी निकायहरू (शिक्षा मन्त्रालय/ BPEP, स्थानीय विकास मन्त्रालय, स्वास्थ्य मन्त्रालय, आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रालय) तथा SCHP, JICA, JMA, BSPW, CARE, RWSSSP/FINNIDA, RWSSFB/WB, UJEEP/UDLE/GTZ, CHDP/UNM, ADB आदि विभिन्न गैर सरकारी सस्था/अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी सस्थाहरूले थुप्रै निर्देशन पुस्तिकाहरू र अन्य सामग्रीहरू तयार पारी विद्यालयहरूमा प्रयोगमा ल्याएका छन् । त्यस बाहेक, युनिसेफको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा खानेपानी तथा ढल निकास विभागलाई देशको प्रमुख ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रमको अभिन्न अङ्गका रूपमा विद्यालयको सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रम समावेश गरिएको छ, जसबाट केही सुधारहरू भएका छन् ।

सन् १९९७ देखि युनिसेफको सहयोगमा नेवा तथा नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रममा बालकदेखि बालकसम्म भन्ने विधि अपनाइएको छ । यस सम्बन्धमा यी दुई गैससका अनुभवहरू बेग्लाबेग्लै छन् र यस आयोजनामा केही न केही सकारात्मक प्रभाव देखापरेको छ । नेवाले यसलाई खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनामा नियमित रूपबाट समावेश गरेको छ भने नेपाल रेडक्रस सोसाइटीले चाहि आफ्ना पुराना खानेपानी योजना स्थलहरूमा यसमा तीव्रता ल्याएको छ । जहाँ जुनियर रेडक्रस सर्कलले समुदायको दरिलो सहयोगमा आयोजना निर्माण गरेको छ । साथै मई १९९९ मा विद्यालयको सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रमबारे गरिएको अध्ययनबाट विशेष आयोजना क्षेत्रका विद्यार्थीहरूका सरसफाइ सम्बन्धी आनीबानीहरूमा समेत पनि चिताएको जस्तो सुधार देखिएन ।

तैपनि धेरैजसो विद्यालयहरूको वातावरण अस्वस्थकर रहेको छ र नेपालमा साना कक्षाका विद्यार्थीहरूको मृत्यु तथा रोगको दर एकदमै उच्च छ। यसो हुनाका थुप्रै कारण छन् तर तीमध्ये धेरैजसो कारण शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र स्थानीय अधिकारीहरूका प्रवृत्ति, उचित ज्ञान, सीप र प्रतिबद्धतासँग सम्बन्धित छन्। त्यस बाहेक, प्रभावकारी रुपबाट योजना निर्माण, कार्यान्वयन तथा निरीक्षण/मूल्यांकन गर्ने दिशामा केन्द्रीय, क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरीय सहयोग नाम मात्रको छ।

हाल सरकार र अन्य गैससहरूको साथसाथै यूनिसेफ/दातृ समुदायहरू लगायत अगैससहरूले विद्यालयहरू र विद्यालयका केटाकेटीहरूलाई नेपालमा स्वास्थ्य र व्यक्तिगत सरसफाइ सम्बन्धी बानीहरूको विकास गर्ने एक अति प्रभावकारी रुपमा पहिचान गरेका छन्। विद्यार्थी र शिक्षकहरू मार्फत् विद्यार्थीहरू र समुदायहरूलाई फाइदा पुऱ्याउने सम्बन्धमा गम्भीर विचार र सहयोगको उदय भइरहेकोछ, जसले मुलुकलाई उज्यालो भविष्यतिर डोऱ्याउने छ।

“स्वच्छ वातावरण - दीर्घ जीवन”

१.२ विद्यालयको सरसफाइको महत्व

नेपालमा खास गरेर केटाकेटीहरूमा सरुवा रोग बढी देखापर्नुका कारण व्यक्तिगत सरसफाइ सम्बन्धी निम्न स्तरका आनीबानीहरू र फोहोर वातावरणको साथै असुरक्षित खानेपानी हो। मुखको बाटो गरी पैदा हुने दिसा सम्बन्धी उन्नत आनीबानी अत्यावश्यक कुरा हो। तर उपयुक्त स्वास्थ्य शिक्षाले मात्र सरसफाइ सम्बन्धी व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने मनशाय पैदा गर्नसकछ, जुन व्यवहार खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी उपयुक्त सरसुविधाहरूसँग सम्बन्धित छ।

केटाकेटीहरूका लागि परिवारपछि सिक्ने मुख्य ठाउँहरू विद्यालयहरू नै हुन्। विद्यालयहरूमा केटाकेटीहरूलाई सिक्न कूकृत्याउने वातावरण हुन्छ। विद्यालयहरूमा सरसफाइ सम्बन्धी सुविधाहरू उपलब्ध भएको खण्डमा तिनीहरूले नमूनाको रुपमा काम गर्न सकछन्। शिक्षकहरूले चाहिँ आदर्श अगुवाहरूको भूमिका खेल्न सकछन्। विद्यालयहरूको समुदायका थुप्रै घरहरूसित सम्पर्क हुन्छ।

केटाकेटी सिक्न र अरु मानिसहरूलाई मद्दत गर्न ज्यादै उत्सुक हुन्छन्, त्यसकारण उनीहरू ज्यादै सक्रिय, फूर्तिला, उत्साही, उत्सुक र बोलककड हुन्छन्। त्यसैले सरसफाइ सम्बन्धी व्यवहारको विकास गरी सरसफाइ सम्बन्धी सुविधाहरूको प्रयोग गर्दै बानीको विकास गर्नको निमित्त बाल्यकाल अत्युत्तम समय हो। आजका केटाकेटी भोलिका आमाबाबु हुन्, त्यसकारण उनीहरूले जे जे सिक्छन्, त्यो उनीहरूले आफ्नो बाँकी जीवनभरि प्रयोग गर्ने सम्भावना छ। उनीहरूले घरमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्, जस्तो कि ससाना भाइ-बहिनीहरूको हेरचाह गर्नु। केटाकेटीहरूलाई सक्रिय सहभागीका रुपमा विकास प्रक्रियामा सलग्न गराइयो भने तिनीहरू आफ्ना परिवारहरूसित परिवर्तनका सवाहक र सामुदायिक विकासमा प्रेरक बन्न सकछन्। आजका केटाकेटीहरू भोलिका आमाबाबु हुनाले तिनले कुनै कार्यक्रमको प्रभावलाई दिगो पार्ने कुराको ग्याऱ्यान्टी गर्ने सम्भावना पनि छ।

अनुभवले देखाएको कुरा के हो भने नेपालका धेरैजसो विद्यालयहरूमा सरसफाइ सम्बन्धी व्यवहारहरू निम्नस्तरीय छन्। त्यसकारण बाल स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउनको निमित्त ती कुरामा ज्यादै गम्भीर रुपले ध्यान केन्द्रित गर्नु जरुरी छ।

यथार्थमा प्रायः विद्यालयहरू खालि सिक्ने र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने ठाउँभन्दा बढी चीज पनि हुन्। यदि विद्यालयहरूमा सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी सुविधाहरूको अभाव छ भने वा तिनको राम्ररी सम्भार गरिएको छैन भने विद्यालयहरू रोगहरू सल्किने जोखिमपूर्ण ठाउँ हुनसकछन्। विद्यालयहरूले प्राकृतिक वातावरणलाई यसरी प्रदूषित तुल्याउन सकछन् कि त्यसबाट सिङ्गो समुदायमा स्वास्थ्यका भयङ्कर समस्या उत्पन्न हुनसकछन्।

त्यसकारण विद्यालयहरूमा उपयुक्त सुविधाहरू हुनु जरुरी छ । तर उन्नत सुविधाहरू आफैमा पर्याप्त हुँदैनन् । हामीले सरसफाइसँग सम्बन्धित रोगहरू, विशेष गरेर भाडापखाला सम्बन्धी रोगहरू उत्पन्न हुने कुरालाई घटाउन र प्राकृतिक वातावरणको सफाइको सरक्षण गर्न चाहने हो भने सरसफाइ सम्बन्धी सुविधाहरूको सही तरिकाले प्रयोग गर्न जान्ने गरी व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनु पनि जरुरी छ ।

वास्तविक जीवनमा घर र विद्यालय दुवैमा ती कुराको प्रयोग नहुने हो भने स्वास्थ्य, सरसफाइ तथा रोग निरोध सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूको ज्ञान बढाउनु पर्याप्त छैन । जब समर्थवान बनाउने र सुदृढिकरण गर्ने तत्वहरूले ज्ञानलाई टेवा दिन्छन् तब विद्यालयको परिवेश तथा समुदायमा वाञ्छनीय परिवर्तनहरू हुनसक्छन् । यस कुराले सरसफाइ सम्बन्धी शिक्षालाई खानेपानी तथा वातावरणीय सरसफाइका सुविधाहरूको निर्माण गर्ने कुरालाई एकसाथ गाँस्नुपर्ने र समुदाय तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी सस्थाहरूलाई विद्यालयको सरसफाइ कार्यमा संलग्न गराउनु पर्ने कुरामा जोड दिन्छ । विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम एक समग्र कार्यक्रम हो, जसमा निम्नलिखित कुराहरू समावेश हुन्छन् ।

- १) सहभागीमूलक आवश्यकताहरूको लेखाजोखा जसमा विद्यार्थी/शिक्षक तथा अभिभावक/समुदायका सदस्यहरूलाई संलग्न गराइन्छ ।
- २) लगानी, प्रक्रिया तथा प्रतिफलको योजना निर्माण गर्नु ।
- ३) खानेपानी तथा सरसफाइका उन्नत सुविधाहरू ।
- ४) सुविधाहरूको उपयुक्त प्रयोग तथा सम्भार ।
- ५) विद्यार्थीहरूका लागि सरसफाइ सम्बन्धी शिक्षा ।
- ६) उपयुक्त र सान्दर्भिक शिक्षण सामग्रीहरू ।
- ७) शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूबाट क्लब/समूहहरूलाई तालिम ।
- ८) विद्यार्थी, शिक्षक तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई योजना निर्माण, कार्यान्वयन र सम्भार कार्यमा संलग्न गराउनु ।
- ९) उन्नत सुविधाहरू र सरसफाइ सम्बन्धी शिक्षा सँगसँगै लैजानु ।
- १०) स्व-मूल्यांकनमाथि केन्द्रित हुँदै कार्यक्रम र त्यसको प्रभावको निरन्तर निरीक्षण गर्नु ।
- ११) विद्यालय व्यवस्थापन समिति (वि.व्य.स) तथा गाउँ विकास समिति (गाविस) का लागि सरसफाइ सम्बन्धी परिचयात्मक गोष्ठी गर्नु ।
- १२) दिर्घकालीन दृष्टिकोण र नियमितताको प्रावधान रहनु ।

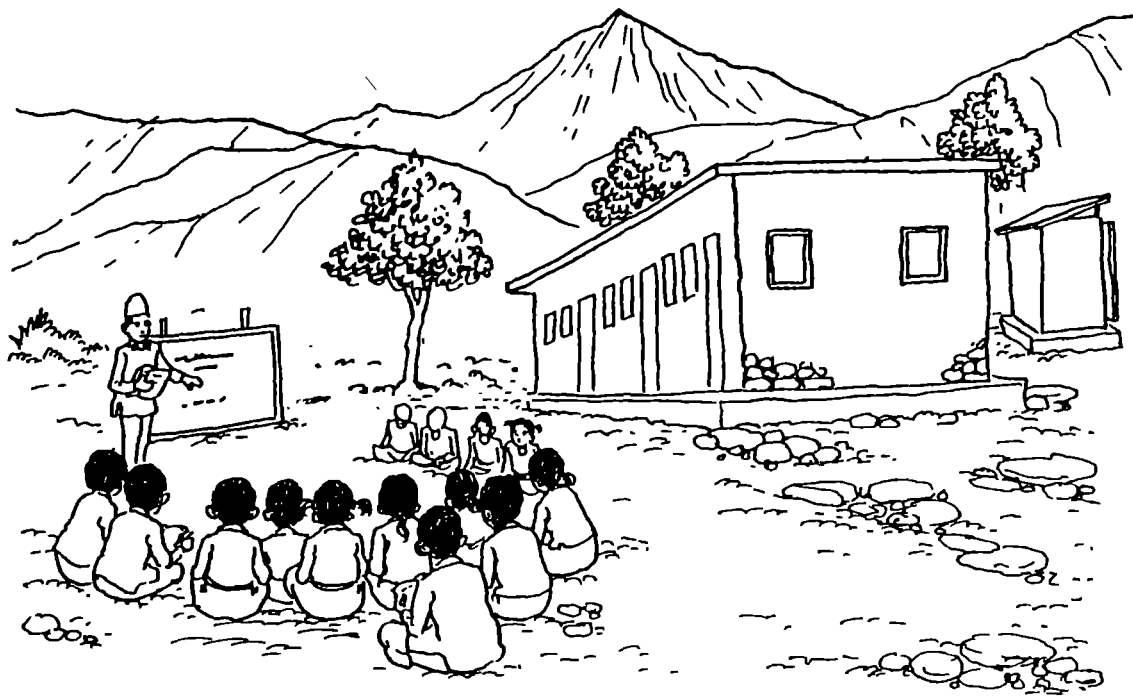
"गोला लागेर उपचार गर्नुभन्दा रोग लाग्ने नदिनु उत्तम हो"

२. विद्यालयहरूको हालको स्थितिको संक्षिप्त रूपरेखा

२.१ विद्यालयहरूको आम स्थिति

नेपालमा २३,२८४ प्राथमिक विद्यालयहरू छन् । निजी स्तरका विद्यालयहरू र विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम लागू गरिएका विद्यालयहरूलाई छोडेर धेरैजसो विद्यालयहरूमा सरसफाइ सम्बन्धी सुविधाहरू ज्यादै न्यून छन् । कतिपय विद्यालयहरूमा विद्यालयको न्यूनतम आवश्यकता पूरा गर्ने हदसम्म पनि विद्यालय भवन तथा फर्निचर छैनन् ।

नेपालमा हजारौं प्राथमिक विद्यालयहरूको विद्यालयभित्रको वातावरण अस्वस्थ देखिएको छ चाहे ती विद्यालयहरू दातृसस्थाहरूले निर्माण गरिदिएका किन नहोस् । स्थानीय हम्पमानी र स्थितिको ख्याल नगरी निर्माण गरिएका विद्यालयहरू त हिउँदे यामको लागि भन्नु अस्विधाजनक छन् । त्यसकारण, हिमाली र पहाडी भेगका धेरैजसो विद्यालयहरूमा शरीरलाई न्यानो राख्नका निमित्त प्रायःजसो विद्यालय भवन बाहिर पढाउने गरिन्छ ।

पहाडी भेगका ग्रामीण विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरू र शिक्षकहरूलाई प्राय ठिहीरो लाग्ने कक्षा कोठाहरूमा भन्दा बाहिर बढी सुविस्ता हुन्छ ।

नेपालमा थुप्रै सघ/सस्थाहरूले छानिएका विद्यालयहरूमा विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेका छन् । यस्ता कार्यक्रम/कार्यकलापहरू माध्यमिक विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि कक्षा १० सम्म, निम्न माध्यमिक विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि ७ सम्म र प्राथमिक विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि ५ सम्म लागु गरिदैछन् । तर धेरैजसो विद्यालयहरूमा कक्षा ४/५ मा र कक्षा ८/९ मा ध्यान केन्द्रित गरिएको छ । अरु परिणाम/प्रतिफलचाहि अपेक्षा गरिएअनुसार अन्य विद्यालयहरूको दौजोमा त्यति उत्साहजनक छैन ।

त्यसकारण, सुविस्ता र स्वास्थ्य सुधारको दृष्टिले विद्यालयको स्थिति र वातावरणका हरेक पक्षमा राम्रो हुनु अनिवार्य छ ।

वास्तवमा, शिक्षाका सन्दर्भमा केटाकेटीहरूको स्वास्थ्य र हित नै आधारभूत सवाल हो । तर धेरैजसो विद्यालय र समुदायहरूले स्वास्थ्य र सरसफाइलाई प्राथमिकता दिएका छैनन् । जुन कुरा केटाकेटीहरूको शारीरिक मानसिक तथा सवेगात्मक विकासमा बाधक बनेको छ ।

“सानो चीज सुन्दर हुन्छ र त्यो ज्यादै सहयोगपूर्ण हुन सक्छ ।”

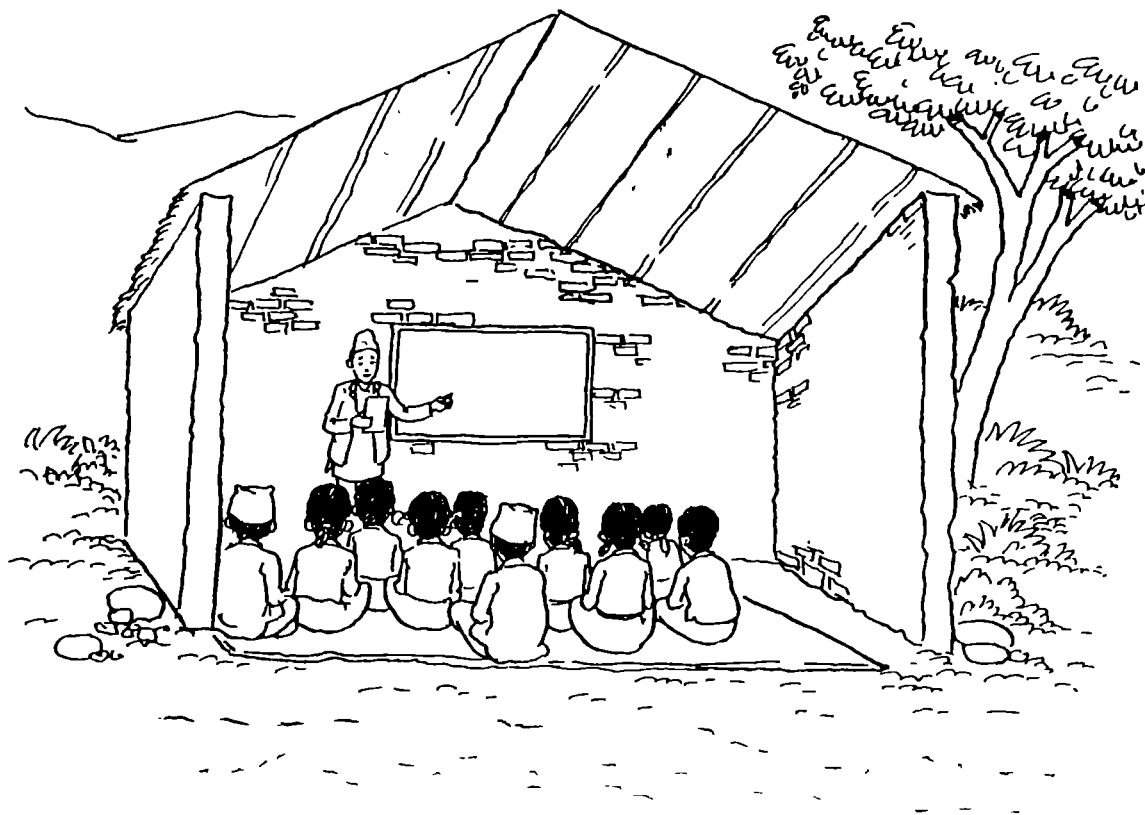
२.२ विद्यालयका आधारभूत समस्याहरू तथा व्यवधानहरू

गुणस्तरयुक्त शिक्षाको निमित्त प्रत्येक विद्यालयमा राम्रा भौतिक सुबिधाहरू हुनु जरूरी छ । व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएको कुरा के हो भने विद्यालयहरूले सामाजिक स्वास्थ्यलाई प्रबर्द्धन गर्ने कार्यमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् । न्यून आय भएका समुदायहरूका विद्यालयहरूमा स्वास्थ्य शिक्षा सम्बन्धी विधिहरूको विकास गर्न बालकदेखि बालकसम्मको विधि, पाठ्यक्रम विकास र शैक्षिक सामग्रीहरूको उत्पादन लगायतका कार्यहरूमा थुप्रै प्रयासहरू गरिएका छन् । तथापि, विद्यालय भवनहरूको व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यले बालकको स्वास्थ्यमा पार्ने प्रभावलाई चाहि तुलनात्मक रूपले उपेक्षा गर्ने गरिएको छ । आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई स्वास्थ्यकर वातावरण उपलब्ध गराउन थुप्रै विद्यालयहरू बिफल भएका छन् । वास्तवमा, उपयुक्त किसिमको ढाँचा नभएका र राम्ररी सम्भार नगरिएका विद्यालयहरू रोगहरू र खराब स्वास्थ्यका मुहान हुनसक्छन् । बिरामी केटाकेटीहरूले गतिलो आर्जन गर्न पनि सक्दैनन् ।

केही साभा समस्याहरू र व्यवधानहरू यस प्रकार छन्:

- चर्पी सुबिधा न्यून छ वा छँदैछैन । जो भएको सुबिधाको पनि मर्मत तथा सम्भार ज्यादै न्यून कोटीको छ ।
- कामचलाउ चर्पीहरू त छन् तर फोहोर बगाउने पानी नहनाले वा विद्यार्थीहरूले उपयुक्त तरिकाले प्रयोग गर्लान् भन्ने कुरामा विश्वास नहनाले तिनमा भोटेटाल्चा लगाइएका छन् ।
- खानेपानी छैन, वा कहिलेकाही मात्र आउँछ वा अपर्याप्त मात्रामा आउँछ र पानी जगेडा गर्ने प्रणाली सफाइयुक्त छैन ।
- फोहोरमैला फाल्ने खाल्डो, पानी सोस्ने खाडल, पानीको धारो/हाते पम्पको प्लेटफर्म, ढल निकास आदि जस्ता सरसफाइ सम्बन्धी अन्य सुबिधाहरू प्राय छैनन् ।
- खचाखच भरिएका कक्षा कोठाहरू । २०-३० जनाका लागि बनाइएका कोठाहरूमा कार्यभारले थिचिएको एक जना शिक्षक अन्तर्गत ५०-६० जना विद्यार्थीहरूको भीड ।
- फर्निचर थोरै भएको वा कति पनि नभएको । जो भएका फर्निचरको पनि राम्ररी मरम्मत नगरिएको ।
- झ्याल थोरै हुनाले वा घाम र हावा छेक्न झ्याल लगाउनै पर्ने हुनाले र विजुली नहनाले कोठा अँध्यारा हुने ।
- थोरै सुबिधा दिइएका, पर्याप्त तालिम नपाएका र हरेस खाएका शिक्षकहरू जसले विद्यालय धाउन लामो बाटो हिड्नु पर्ने हुन्छ ।
- ब्ल्याकबोर्ड, विद्यालयका पुस्तकहरूको अभाव, विद्यार्थीहरूका लागि लेख्ने सामग्रीहरू र शिक्षकहरूका लागि सम्बन्धित सामग्रीहरूको अभाव ।
- स्थानीय स्थिति र हावापानी अनुसार विद्यालय भवनको राम्रो ढाँचा नभएको ।
- धेरैजसो शिक्षण सामग्रीहरू नेपाली भाषामा उपलब्ध हुँदा तराई क्षेत्रमा ती सामग्रीहरू बुझ्न गाह्रो हुनु ।
- विव्यस/गा.वि.स.के संलग्नताको अभाव र दिगोपनाको दृष्टिबाट दीर्घकालीन दृष्टिकोणको अभाव ।
- धेरैजसो शिक्षकहरू स्वास्थ्य, तथा सरसफाइ सम्बन्धी तालिम अप्राप्त ।
- सरसफाइको प्रबर्द्धनको निमित्त प्रभावकारी नीति तथा मार्गदर्शनको अभाव ।

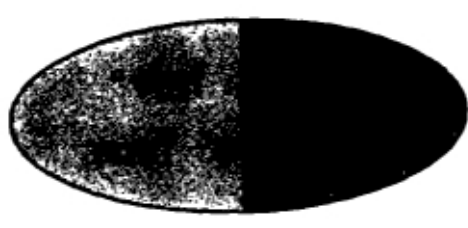
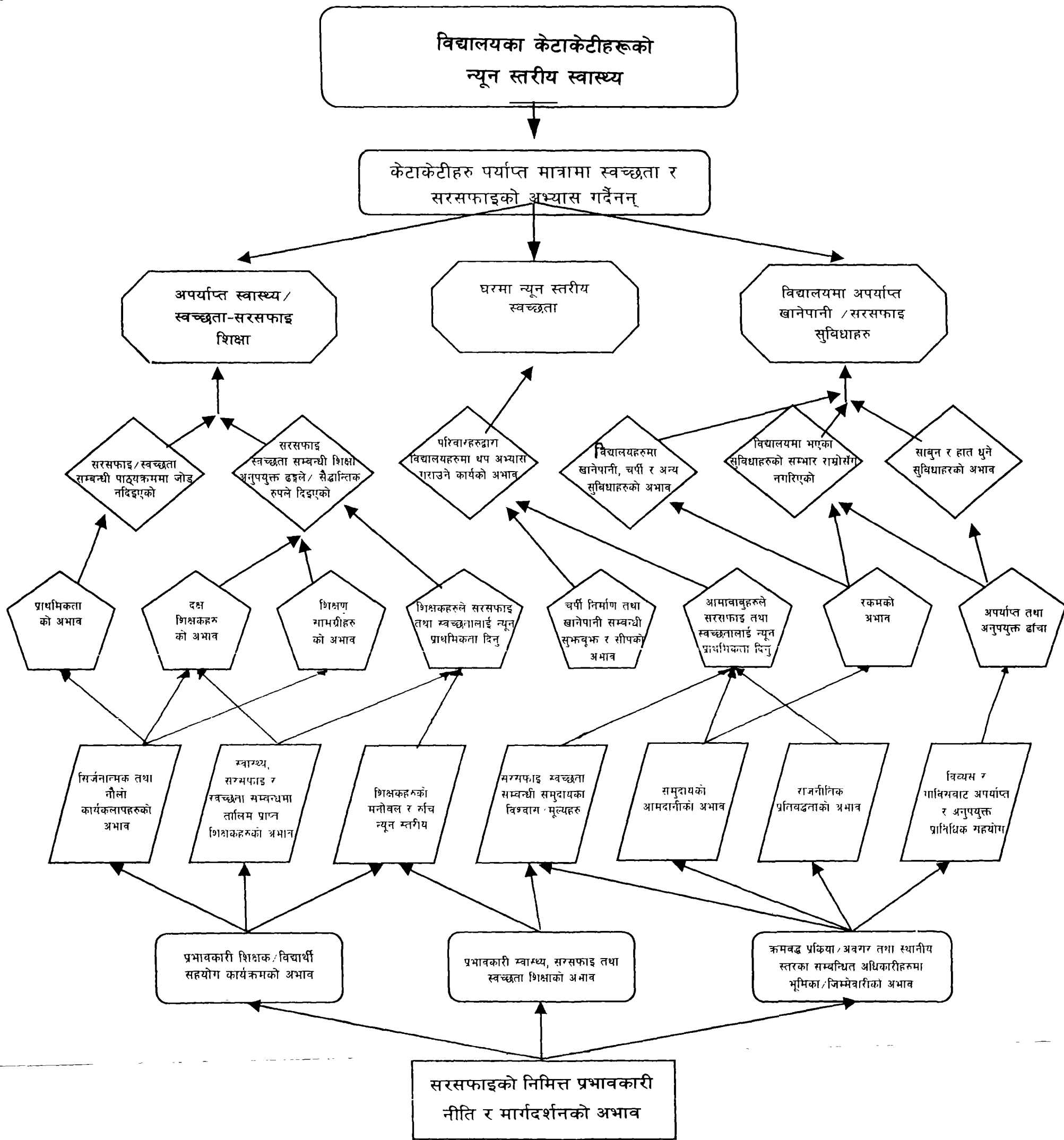
माथिका धेरै जसो बुदाहरु पैसासित सम्बन्धित छन् । सरकार र दातृसस्थाहरुले केही नयाँ तथा उन्नतस्तरका विद्यालयहरुमा लगानी गरेका छन् । तर पनि उपयुक्त प्रतिबद्धता, सम्बन्धित सुविधाको अभाव तथा अल्पकालीन दृष्टिकोणको कारण परिणामहरु उति सकारात्मक छैनन् ।

नेपालको ग्रामीण क्षेत्रको एउटा अस्थायी विद्यालय जसबाट गुणस्तरका थुप्रै पक्षमा अनेकौ समस्याहरु उत्पन्न भएका छन् ।

“जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय”

२.३ विद्यालय सरसफाइ सम्बन्धी समस्यासूचक चार्ट

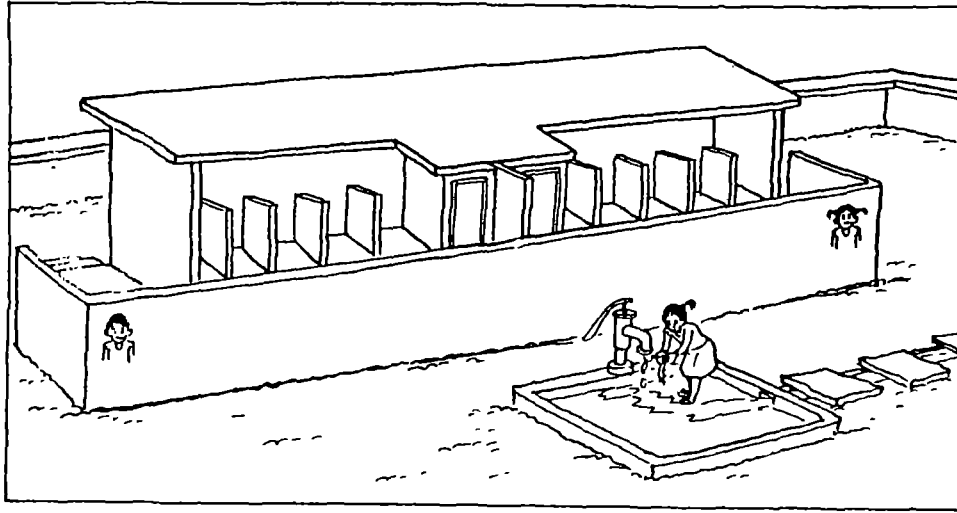

३. विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमबाट सिकेको पाठ

विगत बाह्र वर्षदेखि सम्बन्धित सरकारी निकायहरू लगायत, गैसस, अगैसस तथा दातृ सस्थाहरू विद्यार्थीहरूको स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउन सकेसम्म कोशिश गरिरहेका छन्। प्रत्येक सस्थाका आफ्नै अनुभव छन् र त्यसले विद्यालय सम्बन्धी आफ्नो कार्यक्रमबाट केही न केही पाठ सिकेको छ। विद्यालय सम्बन्धी कार्यक्रममा सुधार ल्याउनको निमित्त ध्यान दिनुपर्ने केही प्रमुख बुँदाहरू तल दिइएका छन्।

- विद्यालय विद्यार्थीहरूको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनका लागि सरसफाइ सम्बन्धी कार्यकलापहरूलाई प्रबर्द्धन गर्ने सबभन्दा सजिलो र सबभन्दा उत्तम साधन हो।
- एकरूपता, स्तरीकरण, क्रमबद्ध प्रक्रिया, जानकारी तथा नीतिगत विकासको निमित्त सम्बन्धित सरकार र निकायहरू, गैससहरू, र अगैससहरूको सयुक्त, प्रयास गर्ने अत्युत्तम विधि हो।
- विद्यालय सम्बन्धी कार्यक्रमको आयोजनाको अवधि केही लामो समयसम्म निरन्तर रहनुपर्छ र भविष्यमा विद्यालयले नै त्यसलाई निरन्तरता दिनुपर्छ।
- स्थानीय सन्दर्भमा बढी शैक्षिक सामग्रीहरू तयार पार्ने कार्यलाई सरसफाइ कार्यक्रमको तालिमको ढाँचा निर्माण गर्ने कार्यको अङ्गका रूपमा जोड दिनुपर्छ।
- खास समयवधिपछि सम्बन्धित शिक्षकहरू तथा समूहहरूलाई पुनर्ताजगी तालिम दिइनु पर्छ जसले गर्दा उनीहरूले सरसफाइ प्रबर्द्धन कार्यकलापहरूमा आफ्नो ज्ञान, सीप र प्रक्रियालाई अध्यावधिक तुल्याउन सकून्।
- शुरुमा बढी केन्द्रित तथा श्रृंखलाबद्ध प्रक्रियाको निमित्त आयोजनाको केन्द्रित क्षेत्र हुनु बेस हुन्छ।
- लक्ष्य तथा प्रक्रियामा आधारित “नमूना विद्यालयक सरसफाइ सम्बन्धी शैक्षिक कार्यक्रम”लाई विद्यालयहरूमा कार्यान्वयन गरिएको खण्डमा त्यसले विद्यालयका सरसफाइ कार्यकलापहरूमा निकै नै मद्दत गर्नसक्छ।
- सम्बन्धित कार्यन्वयनकारी/सहयोगी सस्थाहरूको लागि निरन्तर निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने संयन्त्रको विकास गर्नु जरुरी छ।
- विद्यालय सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रममा, विशेष गरेर प्रार्थना सत्र, अतिरिक्त कार्यकलापका दिनहरू र अरु दिनहरूमा नौला र सिर्जनात्मक कार्यकलापहरू शुरु गरिनुपर्छ।
- सबभन्दा ठूलो आवश्यकता चाहिँ विद्यालयको विद्यमान ढाँचा, वातावरण र शिक्षण सम्बन्धी अन्य कुराहरूमा सुधार ल्याउनु नै हो।
- सम्बन्धित सुविधाहरू जसलाई चतुःपार्श्व र होरियारीसाथ लागू गर्नु जरुरी छ।
- बढी महत्वपूर्ण कुरा के हो भने स्वस्थकर विद्यालय असल व्यवस्थापन, प्रतिबद्धता तथा सम्भारमा निर्भर गर्छ।
- विद्यालयका खानेपानी र सरसफाइ सम्बन्धी सुविधाहरूले विद्यार्थीहरूको जीवनमा असल आनीबानीहरूको विकास गर्नमा निकै नै मद्दत गर्छन्।
- सरसफाइ सम्बन्धी आनीबानीहरूको विकास गर्नका निमित्त प्राथमिक स्तरदेखि नै अभ्यास शुरु गरी त्यसलाई निम्न माध्यमिक स्तरसँग गाँस्नु बेस हुन्छ, जुन अभ्यास विद्यार्थीहरूको जीवनमा बढी समयसम्म दिगो रहनेछ।

- विद्यालयका कार्यकलापहरूमा विव्यस तथा गाविसको सलग्नताले तत्काल सुधार ल्याउनमा र कार्यक्रमलाई दिगो पार्नमा निकै नै मद्दत गर्छ ।
- कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि व्यावहारिकता, ज्ञान, प्रवृत्ति/व्यवहारबीच सम्बन्ध, कार्यमुखी, स्थानीय स्थितिमा सान्दर्भिक, स्थानीय जनताले स्वीकार गर्ने, समयको क्रममा विभिन्न तरिकाबाट दोहोरिने र सुदृढ हुने, स्थानीय सचार विधिहरूको प्रयोग गर्ने आदि) थुप्रै आधारभूत मापदण्डहरूलाई ध्यानमा राख्नु जरुरी छ ।
- महामारी फैलिएको बखतमा स्थानीय स्थिति अनुसार साप्ताहिक अभियान कार्यक्रम शुरु गर्न त्यस्ता कार्यक्रमलाई उपयोग गर्नुपर्छ ।
- विद्यालयका कोठाको ढाँचामा निकै नै ध्यान दिइन्छ, जुन ढाँचाले केटाकेटीहरूको स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्छ । विद्यालयको कूल वातावरण तथा विद्यालयहरू सचालन गर्ने तरिकाबारे सोचविचार गर्नु जरुरी छ ।

शौचालय (चर्पी) हरूको ढाँचा

छात्र र छात्राहरूका लागि अलग-अलग चर्पी हुनुपर्छ । चर्पी विद्यालयको छोटो छुट्टीको समयमा सबैले दिसा/पिसाब गर्न थ्याउने गरी बनाएको हुनुपर्छ ।

“नदी जतिसुकै भरिपूर्ण किन नहोस् त्यसले अझै बढ्ने चाहना गर्छ”

४. कार्यक्रमको खाका (Programme Framework)

४.१ औचित्य (Justification)

विद्यालय र समुदायमा स्वास्थ्य र सरसफाइको प्रबर्द्धन गर्ने कार्यमा विद्यालय नमूना बन्नसक्छ । आजका केटाकेटीहरू भविष्यका आमामा बाबु हुन् । तिनीहरूले आज सिकेका कुरा आफ्नो बाँकी जीवनभरि लागू गर्ने सम्भावना छ । त्यस बाहेक, तिनीहरूले विशेष गरेर ग्रामीण क्षेत्रमा आफ्ना साना भाइ/बहिनीहरूको हेरचाह गर्नपर्ने हुन्छ, जसको लागि तिनीहरूमा स्वास्थ्य र सरसफाइ सम्बन्धी ज्यादै राम्रो ज्ञान र सीप हुनु जरुरी छ । त्यसकारण, यो कार्यक्रम तीनवटा प्रमुख सम्बन्धित सवालहरूमा केन्द्रित छ, जसले केटाकेटीहरूको स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउने तथा आधारभूत ज्ञान र सीपलाई जीवनभरि प्रयोगमा ल्याउने कार्यमा निकै नै मद्दत गर्नेछन् ।

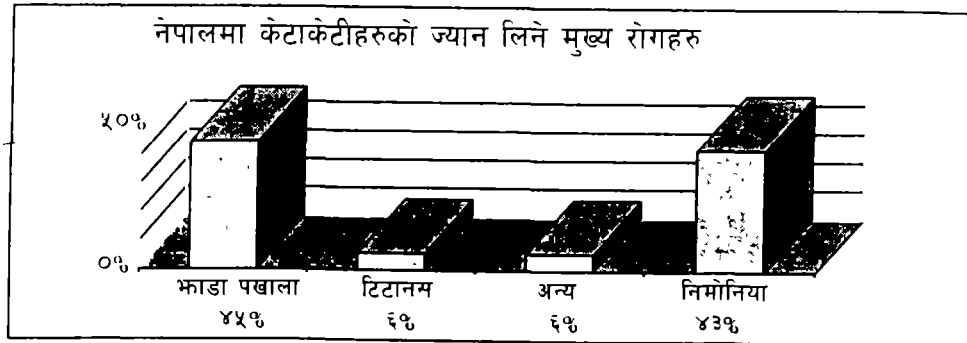
तिनीहरू यसप्रकार छन्.

- सफटवेयर र हार्डवेयर सम्बन्धी पक्षहरू जुन विद्यार्थीहरूको स्वच्छता सम्बन्धी व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन र यी विद्यार्थीहरू मार्फत् सिङ्गो समाजमा परिवर्तन ल्याउनका लागि आवश्यक छन् ।
- सघ/सस्थाहरूले आपसमा सरसहयोग गरी प्रयासहरू दोहोरिने कुराबाट जोगिनु पर्छ ।
- क्रमबद्ध प्रक्रिया र स्पष्ट सूचकहरू, जसले लगानी, प्रक्रिया र प्रतिफलको सन्दर्भमा राम्रो प्रभाव पार्न निकै नै मद्दत गर्छन् ।

नेपालमा केटाकेटीहरूको ज्यान लिने मुख्य रोग भ्रूणपखाला हो, जसलाई सुरक्षित खाने पानी र राम्रो सरसफाइ सम्बन्धी व्यवहारहरूद्वारा घटाउन सकिन्छ ।

सरसफाइ सम्बन्धी शैक्षिक कार्यकलापहरू ज्यादै सरल, सजिला, कम खर्चिला र अति महत्वपूर्ण कुरा भए तापनि मानिसले न्यून प्राथमिकता दिने गर्छन् । त्यसकारण, प्रत्येक मानिसले यिनलाई आधारभूत आवश्यकताका रूपमा गम्भीर रूपले शुरु गर्नु आवश्यक छ । यसका पाँचवटा औचित्यहरू यहाँ तल दिइएका छन् ।

- कार्यक्रम - बालकको जीवनको सरक्षण, बचाउ र विकास
- प्राथमिकता - प्रत्येक सरसफाइलाई न्यून प्राथमिकता दिने गरेको
- मान्यता - विद्यार्थीहरूद्वारा, विद्यार्थीहरूका लागि र विद्यार्थीहरूको
- प्रक्रिया - गरेर सिक्ने
- व्यावहारिक - अधिकारमा आधारित तरिका

४.२ उद्देश्य (Objective)

विद्यालय सरसफाई कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थीहरूको सुस्वास्थ्यको लागि विद्यालयमा राम्रो वातावरणको सिर्जना गर्नु हो, जसले तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक तथा सवेगात्मक विकासमा मद्दत गरेको ।

प्रमुख विशिष्ट उद्देश्यहरू यस प्रकार छन् :

- प्राथमिक विद्यालयहरूको भौतिक तथा सांस्कृतिक वातावरणले केटाकेटीहरूको स्वास्थ्यमा पार्ने प्रभावबारे जागृति र सुझबूझको विकास गर्नु,
- प्राथमिक विद्यालयहरूमा उपयुक्त वातावरणको विकास गर्ने प्राथमिकतामा बृद्धि गर्नु जसबाट स्वास्थ्य र सरसफाईको प्रवर्द्धन हुनसकोस्,
- विद्यार्थीहरू मार्फत् केटाकेटीहरू र समुदायको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने कुरामा केन्द्रित हुनु तथा अनुकरण गराउनको निमित्त नमूना विद्यालयको विकास गर्नु,
- विद्यालयमा खाने पानी लगायत आधारभूत सरसफाइलाई सुनिश्चित गर्नु र विद्यालय तथा समुदायमा सरसफाइ र स्वच्छतालाई प्रवर्द्धन गर्नका निमित्त प्रवेश द्वारको निर्माण गर्नु ।

४.३ रणनीति / कार्यनीति (Strategy)

- खास गरेर विद्यालयहरू आफैले उपयुक्त प्रविधिहरू प्रयोग गरी सभार-मर्मत सम्बन्धमा सोचविचार गरेर सरसफाइ तथा खाने पानीका सेवाहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध गराउनु,
- दिगोपनको दृष्टिकोणले विद्यालयको कुल वातावरण तथा विद्यालय व्यवस्थापनतर्फ केन्द्रित हुनु,
- सम्बन्धित सरकारी निकायहरू र स्थानीय अधिकारीहरूसँग साभेदारीको निर्माण गरी त्यसलाई सुदृढ तुल्याएर आपसी सहयोग र टेवा-भरोसा गर्ने कुरालाई सुनिश्चित तुल्याउनु,
- उद्देश्यहरू पूरा गर्न, सशक्तिकरण गर्न र योजना निर्माण, कार्यान्वयन, व्यवस्थापन तथा निरीक्षण सम्बन्धी सेवाहरूमा उनीहरूको भूमिकालाई प्रवर्द्धन गर्न सहभागितामूलक तरिका अँगाल्नु,
- स्थानीय उत्प्रेरणा र स्वामित्वको भावना मार्फत् कार्यक्रमका कार्यकलापहरूलाई दीर्घकालीन रूपमा नियमित तुल्याउनु ।

४.४ अवधारणा (Concept)

विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागिताका लागि पद्धतिसँग सम्बन्धित अवधारणाहरूको विकास गरिएको छ, जुन निम्नानुसार छन् :

- बालक आदर्श नमूना बन्ने
- बालकदेखि बालकसम्म- केटाकेटीहरूले आफ्ना साना भाइ-बहिनीहरूको राम्ररी हेरचाह गर्न सक्छन् (जस्तो कि सानो बालकलाई भाडापखाला लाग्दाखेरिठूला केटाकेटीहरूले जीवन जल बनाएर उसलाई खुवाउन सक्छन् ।)
- परिवारसँग बालक - बालकले परिवारलाई सम्भना दिलाउने भूमिका खेल्नसक्छ । सांस्कृतिक दृष्टिले यसो गर्नु गाह्रो छ । तर पनि बालकले क्लिनिक र रेडियो/टेलिभिजन कार्यक्रममा आफूले सुनेको कुराको आमालाई सम्भना दिलाउन सक्छ ।
- बालकदेखि समुदायसम्म - बालकले प्रवर्द्धन र प्रचार कार्यहरूको परिचालन गर्ने समूहगत कार्यकलापहरूमा भाग लिनसक्छ, जस्तो कि केटाकेटीहरूको एक समूहले समुदायभरि जुलुसमा हिडेर त्यहाँको प्रत्येक मानिसहरूलाई भाडापखाला सम्बन्धी रोगहरूको महामारीबारे जानकारी दिनसक्छ ।

४.५ आधारभूत अभिप्राय (Basic Intention)

यो विद्यालय सरसफाइ सम्बन्धी आधारभूत पद्धति जीवनको लागि शिक्षा भन्ने भावना अनुरूप कार्यकलाप-आधारित र बाल-केन्द्रित छ। यसको सफलताको लागि निम्नलिखित तीनवटा कुरा प्रयोग गर्नु जरुरी छ :

- सरसफाइ र स्वास्थ्य सम्बन्धी रोकथामबारे महत्वपूर्ण सदेशहरू हुनुपर्ने ।
- विद्यार्थीहरूले सिक्न/सिकाउन सक्ने सान्दर्भिक ज्ञान र सीप हुनुपर्ने ।
- कार्यकलापहरू गर्दा विद्यार्थीहरूलाई मज्जा लाग्नु पर्ने ।

४.६ समस्या समाधान गर्ने पद्धति (Methodology)

बालकदेखि बालकसम्म नामक कार्यकलापहरूमा कदमहरूको एउटा श्रृंखला नै हुन्छ, तर यहाँ समस्या समाधान गर्ने पद्धति सम्बन्धी ६ वटा कदममा ध्यान केन्द्रित गरिने छ, जुन यस प्रकार छन् :

- विषयको छनौट- यो विषय छनौट गर्ने काम विभिन्न किसिमबाट गर्न सकिन्छ तर यसरी छानिने विषय सधैं नै विद्यालय तथा समुदायको वास्तविक समस्यासँग गाँसिएको हुनुपर्छ ।
- अध्ययन- स्वास्थ्य र सरसफाइ सम्बन्धी धारणा र सम्बद्ध समस्याबारे वास्तविक सुझबूझको विकास गर्नु र विद्यालय तथा समुदायमा रहेका व्यवधानहरूबारे बढी कुरा पत्ता लगाउनु जरुरी छ ।
- छलफल- समाधानको उपायबारे कुराकानी गर्नु समस्याको एक पक्ष हो जसबारे समूहमा छलफल हुनु जरुरी छ ।
- कार्य योजना- कार्य योजनाको तर्जुमा स्थानीय सन्दर्भ र विद्यालयका केटाकेटीहरूको क्षमता अनुसार हुनुपर्छ र उक्त योजना गरेर सिक्ने प्रक्रियामा आधारित हुनुपर्छ ।
- कार्यान्वयन- कार्य योजना तयार भएपछि अत्युत्तम उपलब्धि हासिल गर्नको निमित्त सामयिक र उपयुक्त ढङ्गले कार्यान्वयन गर्ने कार्य गर्नु पर्दछ ।
- निरन्तर निरीक्षण तथा मूल्यांकन- कार्यक्रम सफल होस् र त्यसको राम्रो प्रभाव परोस् भन्नका लागि विभिन्न कोणहरूबाट स्व-निरीक्षण र मूल्यांकन प्रक्रिया अपनाउनु जरुरी छ ।

४.७ प्राथमिकता (Priority)

विद्यालयको स्वास्थ्यको स्थितिमा सुधार ल्याउनको निमित्त हामीले चर्चा गर्नुपर्ने सवालहरू थुप्रै छन्। तर विद्यालयका प्रमुख सन्देशहरूका रूपमा निम्नलिखित बुँदाहरूबारे विचार गर्नु बेस हुनेछ :

- वातावरण, कम्पाउण्ड र कक्षा कोठाहरू सफा राख्नु,
- चर्पी, फोहोर मैला फाल्ने खाल्डो, पानी सोस्ने खाडल आदि निर्माण गरी उपयुक्त ढङ्गले तिनको प्रयोग र सम्भार गर्नु,
- हात धुने सजिला सुबिधाहरूको जडान गर्नु र तिनलाई प्रयोगमा ल्याउन प्रोत्साहित गर्नु,
- सुरक्षित पानी उपलब्ध गराउनु ।

४.८ मापदण्ड (Criteria)

विद्यालयहरू, विशेष गरेर सरकारी र समुदायद्वारा निर्माण गरिएका विद्यालयहरूको छनौट गर्ने केही मापदण्डहरू यहाँ दिइएका छन्। तर जिल्लाले पनि स्थानीय स्थिति र सन्दर्भ अनुसार अरु मापदण्डहरू तयार गर्न सक्नेछ।

- क विद्यालय र विव्यसमा बहुवर्षीय (३-५ वर्ष) सम्भौतामा सही गर्ने मन्जूरी
- ख तलका माध्यमद्वारा समुदायहरूसँग गाँसिनु
- बाल क्लब/समूहहरू
  - सरसफाइ समिति
- ग विद्यालय व्यवस्थापन समितिको सहयोग गर्ने चाख
- घ सबै शिक्षकहरूमा जिम्मेवारी बहन गर्ने सहमति
- ङ गाविस/नविसमा आर्थिक प्याकेज कार्यक्रमा विद्यार्थीहरूको संलग्नता
- छ आवश्यकताको अनुभव हुनु
- ज केही विद्यालयहरूमा सरसफाइ सम्बन्धी कम खर्चिला शैक्षिक कार्यक्रमका कार्यकलापहरू पहिले नै शुरु भइसकेका हुनु।

नोट: शुरुमा डीपीसी गा.वि.स. लिने र सम्भव भएमा स्थानीय सघ सस्था मार्फत् अगाडि बढाउने। प्रारम्भिक चरणमा मुख्यतः तराईका डीपीसी जिल्लाहरूमा प्राथमिकता दिइने छ।

४.९ विधि (Approach)

(क) जिल्ला स्तरीय व्यवस्थापन विधि

यस विधि अन्तर्गत यो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नका लागि जिल्ला स्तरीय व्यवस्थापन कार्य गर्ने एक स्टेरिङ्ग कमिटी हुन्छ। जिविसको अध्यक्षता अन्तर्गत बन्ने उक्त समितिमा गाउँ विकास समिति महासघ (नविन), स्थानीय विकास अधिकारी, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, जिल्ला इञ्जिनियर, जिल्ला जन-स्वास्थ्य, महिला विकास अधिकृत, रेडक्रस एवम् अन्य सम्बन्धित गैसस तथा अगैसस निकायका प्रतिनिधिहरू संलग्न हुनेछन्। यूनिसेफको जिल्ला फिल्ड अधिकृतले चारवटा DPC मा समन्वयकारी भूमिका खेल्नेछन् जहाँ सघन विद्यालय सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रमको कार्यान्वयन गरिदैछ। ती जिल्लाहरू हुन्: डडेलधुरा, कपिलबस्तु, चितवन र सुनसरी। गाविस/नगरपालिका विद्यालय व्यवस्थापक समिति, NGOs/CBOs र समुदायले आवश्यक परेको बखतमा प्रवर्द्धनकारी कार्यकलापमा मद्दत गर्नेछन्।

ख) आयोजनाको अनुगमन गर्ने विधि

कुनैपनि NGO/INGO वा सम्बन्धित सरकारी निकायले DPC जिल्लाहरूमा खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना क्षेत्रहरूमा अनुगमन सम्बन्धी कार्यकलापका रूपमा यो विधि लागु गर्न सक्छन् । उदाहरणको लागि, DWSO, NRCS ले DPC जिल्लाहरूमा थुप्रै खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरूको कार्यान्वयन गरेका छन् । यस विधि अन्तर्गत कार्यक्रमको दिगोपनाको निमित्त गा वि स /नगरपालिका, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, गैसस/साआ सस्था तथा समुदायको सलग्नता माथि पनि जोड दिने गरिन्छ ।

ग) आयोजना साभेदारी गर्ने विधि

यस विधि अन्तर्गत कार्यान्वयन गरिने खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रममा आइ एन जी ओ र दातृसंस्थासग साभेदारी गर्ने गरिन्छ । यस विधिमा जिल्ला इन्जिनियरले आवश्यक परेको बखतमा समन्वयकारी भूमिका खेल्नेछन् ।

“जहाँ सफाइ छ त्यहाँ लक्ष्मीको बास हुन्छ”

५. कार्यक्रमको प्रक्रिया तथा कार्यकलापहरू सम्बन्धी मार्गदर्शनहरू

५.१ राष्ट्रिय/क्षेत्रीय/जिल्ला स्तर कार्यक्रम कार्यान्वयन

५.१.१ विद्यालय सरसफाइ शिक्षाको निमित्त (विसका) राष्ट्रिय/क्षेत्रीय/जिल्ला स्तरमा उत्साहजनक वातावरण सिर्जना गर्ने ।

क) अन्तर-एजेन्सी सहयोगलाई सुनिश्चित पार्ने

वि.स.का कार्यान्वयन गर्नका निमित्त विशेष गरेर कार्यक्रमको स्तरीकरण, एकरूपता र दिगोपनका लागि सम्बन्धित विभिन्न निकायहरू तथा सगठनहरूको संलग्नता हुनु ज्यादै जरुरी छ । यस कार्यक्रममा संलग्न भएका पक्षहरूले शिक्षा मन्त्रालय, आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रालय, जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय, दातृसंस्थाहरू, गैससहरू, अगैससहरू, शिक्षक सगठन, गाउँ विकास राष्ट्रिय महासघ, जि.वि.स महासघ आदिलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरमा जहाँजहाँ उपलब्ध गर्न सकिन्छ त्यहाँ यसमा समावेश गर्न सक्छन् । यो कार्य संलग्न क्षेत्रमा नीति, मार्गदर्शन तथा व्यवहारहरूमा प्रभाव पार्ने अधिकार भएको स्थायी समितिका वा कार्यदलका रूपमा गर्न सकिन्छ ।

ख) विसस्वशिकाका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नु

राष्ट्रिय तथा जिल्ला स्तरमा, खास गरेर रकमको निकासा, सुगम कार्यान्वयन र पाठक्रममा हेरफेर गराउनु आवश्यक भएको बखतमा राजनीतिक सहयोगको खाँचो पर्छ । नीति निर्माण र राजनीतिज्ञहरूले निम्न लिखित कुराहरू मार्फत् सहयोग गर्न सक्छन् ।

- खानेपानी तथा सरसफाइका सुविधाहरूको प्रबन्ध मिलाउने र प्रवर्द्धन गर्ने कुराप्रति प्रतिबद्धता ।
- उद्देश्यहरू र स्तरीय निर्माण सुविधाहरूको तर्जुमा गर्नु ।
- सुविधाहरूको उचित ढङ्गले प्रयोग हुन सकोस् भन्ने कुरालाई सुनिश्चित पार्नका लागि सरसफाइ शिक्षाका कार्यकलापहरू मार्फत् उत्साहजनक वातावरणको सिर्जना गर्नु ।
- कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको निरन्तर निरीक्षण गर्नु र तिनलाई नियमित तुल्याउनु ।
- राष्ट्रिय तथा सामुदायिक/विद्यालय स्तरमा उपयुक्त नियम-कानूनहरू निर्माण गर्नु ।
- शिक्षक तालिम र सहयोगलाई सस्थागत गर्नु ।
- कार्यक्रमको लगानी, प्रक्रिया र प्रतिफललाई प्रणालीबद्ध तुल्याउनु ।
- नीति तथा मार्गदर्शनहरूको विकास गर्नु ।

५.१.२ सुधारको लागि योजना तर्जुमा

क) खाने पानी तथा सरसफाइका सुविधाहरूको ढाँचा निर्माण

राष्ट्रिय स्तरमा खाने पानी र सरसफाइका सुविधाहरूका स्तरीकृत ढाँचाहरूको विकास गर्नु उपयोगी हुन्छ । स्तरीकृत ढाँचाहरू शिक्षक र विद्यार्थीहरू (उच्च कक्षाका)लाई प्राविधिक विकल्पहरू सम्बन्धी विचार प्रदान गर्नको लागि पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ, जसलाई उनीहरूले खास विद्यालयको वातावरणको निमित्त प्राविधिक समाधानहरू खोज्ने शुरुवातको रूपमा लिन सक्छन् ।

ख) आर्थिक सहयोग

विद्यालयहरूलाई आर्थिक सहयोगका सम्भावनाहरूबारे थाहा नहुन सक्छ ।

आर्थिक सहयोगका विकल्पहरू समावेश गरी सम्भावित श्रोतहरू र प्रक्रियाबारे राष्ट्रिय मार्गदर्शन तयार पार्न सकिन्छ ।

५.१.३. सरसफाइ शिक्षामा सुधारहरू कार्यान्वयन गर्नु

क) पाठ्यक्रममा परिवर्तन तथा शिक्षण सहायक सामग्रीहरूको विकास

पाठ्यक्रममा विद्यालय सरसफाइमाथि उति धेरै ध्यान केन्द्रित गरिएको छैन । नियमित रूपबाट व्यावहारिक कसरत गराउने कुरामाथि जोड दिँदै पाठ्यक्रममा क्रमबद्ध प्रक्रिया तथा मूल्यांकन प्रणाली समेत पर्ने गरी सरसफाइ शिक्षालाई समावेश गर्नु जरुरी छ । धेरैजसो स्थितिहरूमा शिक्षण सहायक सामग्रीहरूको विकास गर्नु र तिनलाई अनुकूलन गर्नुपर्ने हुन्छ । राम्रो गुणस्तर भएका सामग्रीहरूको विकास गर्नु मात्र महत्वपूर्ण कुरा नभई तिनलाई उपयुक्त तरिकाले वितरण गर्नु र शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले प्रयोग गर्नु पनि महत्वपूर्ण कुरा हो ।

ख) शिक्षक तालिम तथा अन्य अभिमुखीकरण सहयोग

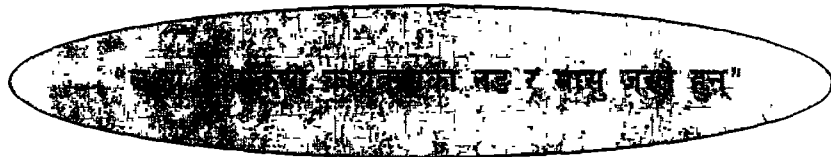
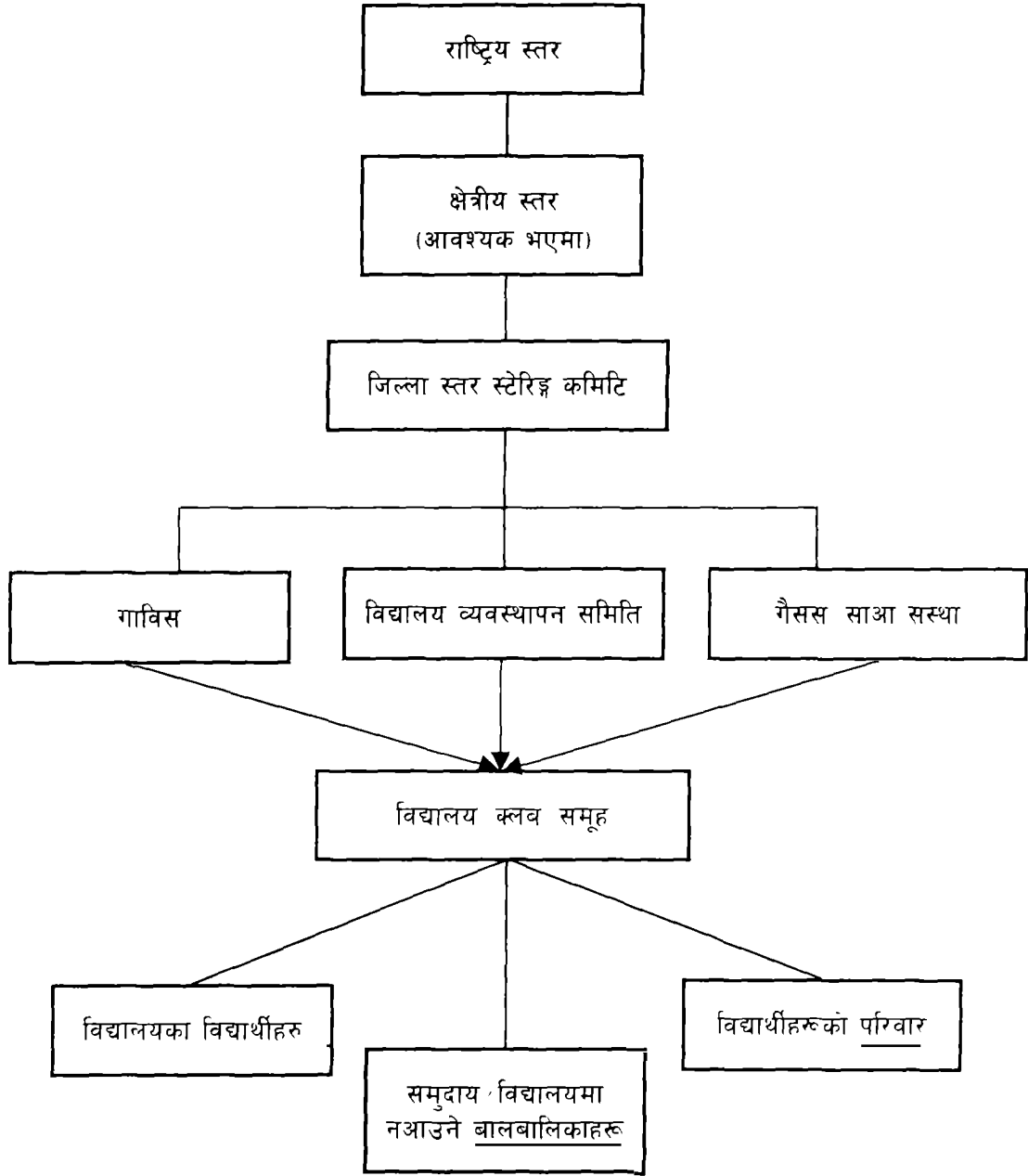
विसका प्रभावकारी प्रवर्द्धनकर्ता, मार्गदर्शन तथा कार्यान्वयनकर्ता बन्नका लागि सबै शिक्षकहरूमा सरसफाइबारे जागृतिको सिर्जना गर्ने खास स्तरको ज्ञान, सीप र प्रतिबद्धता हुनु जरुरी छ । यस अन्तर्गत निम्न लिखित कुराहरू पर्दछन्-

- खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी काम गर्ने ज्ञान ।
- विद्यार्थीहरू र समुदायसँग सहभागीमूलक र चाखलाग्दो ढङ्गले काम गर्ने सीप ।
- उनीहरूमा सुधार ल्याउने वा आवश्यक परे तेस्रो पक्षलाई सलग्न गराउने प्रतिबद्धता ।
- सरसफाइ सम्बन्धी व्यवहारगत आनीबानीहरूबारे आदर्श नमूनाको रूपमा महत्व ।
- प्रवर्द्धनकारी कार्यको निमित्त नौला र सिर्जनात्मक विचारहरू

ग) संभौतापत्र तयारी तथा सहमति

कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नका लागि उपयुक्त कार्य योजना तथा मर्मत सभारको संभौतापत्र तयार गर्नु बेस हुन्छ । उक्त संभौतापत्रले सम्बन्धित पक्षहरूको भूमिका तथा जिम्मेवारीहरूको साथै उनीहरूले गर्नुपर्ने आर्थिक/प्राविधिक सहयोगबारे स्पष्ट पार्नेछ । जिल्ला/गाविस स्तरका पक्षहरूबाट संभौतापत्र तयार पार्न सकिन्छ ।

घ) निरीक्षण सकारात्मक तथा नकारात्मक परिवर्तनहरूलाई हेर्ने नियमित प्रक्रिया हो जसले हामीलाई भावी योजनालाई सुधार गर्न र सच्याउनु पर्ने आवश्यक कार्यहरूको पहिचान गर्न मद्दत गर्छ । विसकाको समुन्नतिका निमित्त रोगहरूलाई नियन्त्रण गर्न दीर्घकालीन योजना, वास्तविक जीवन सन्दर्भ आदिसँग सम्बन्धित मापदण्डहरूबारे सोचविचार गर्नु जरुरी छ । निरीक्षण गर्नको लागि सूचकहरू हुनु जरुरी छ, जसले कार्यक्रमको योजना प्रक्रिया र प्रतिफल हेर्न हामीलाई मद्दत गर्छन् । यस्ता सूचकहरू परिमाण्मात्मक पक्षका मात्र नभई तिनले ढोँचा, अनुकूलन आदि लगायतका गुणात्मक पक्षहरूलाई पनि जोड दिनुपर्छ । निरीक्षण स्व-उत्प्रेरक प्रक्रिया वा माथिबाट गरिने मार्गदर्शन हुनसक्छ ।

५.२ विद्यालय तथा समुदाय स्तरीय क्रियाकलापहरू

- ५.२.१ क्षमता निर्माण गर्ने कार्यसग सम्बन्धित कार्यकलापहरू संचालन गर्नु
६ हप्ता (दुई हप्ता तयारी/जानकारी, दुई हप्ता तालिम/अभिमुखीकरण र दुई हप्ता रिपोर्ट लेखन) ।
- गावि.स, विव्यस तथा प्रधानाध्यापकलाई अभिमुखीकरण (परिचयात्मक गोष्ठी) ।
  - विद्यालयका शिक्षकहरूका लागि कार्यशाला गोष्ठी ।
  - गा वि.सका सदस्यहरूका लागि अभिमुखीकरण (परिचयात्मक गोष्ठी) ।
  - केटाकेटीहरूका क्लब/समूहहरू तथा सरसफाइ समितिलाई तालिम ।
- ५.२.२ विद्यालय र समुदायको तात्कालीन स्थितिको लेखाजोखा गर्नु
५ हप्ता (१ हप्ता तयारी, २ हप्ता सर्भेक्षण र २ हप्ता सकलन रिपोर्ट)
- ५.२.३ सुधारहरूको योजना तर्जुमा गर्नु
६ हप्ता (एक हप्ता तयारी, २ हप्ता सर्भेक्षण र २ हप्ता सामग्री विकास) ।
- उद्देश्य निर्धारित गर्नु र कार्य योजना निर्माण गर्नु,
  - समन्वय र सम्बन्धित विकास कर्मीहरूसग सम्वाद,
  - सामग्रीहरू र पद्धतिहरूको विकास ।
- ५.२.४ सरसफाइ अभियान संचालन गर्नु
१२ हप्ता (प्रत्येक कार्यकलापलाई तीन हप्ता राखिएको छ) ।
- हात धुने हप्ता (विद्यालय र समुदायमा)
  - चर्पी प्रवर्द्धन हप्ता (समुदाय)
  - वातावरण कम्पाउण्ड सफाइ हप्ता (विद्यालय/समुदाय)
  - पुनर्जलीकरण (विद्यालय/समुदाय)
- ५.२.५ सरसफाई गतिविधिहरूको प्रवर्द्धन
२५ हप्ता (प्रत्येक कार्यकलापको लागि २-४ हप्ता)
- विद्यालयमा नआउने विद्यार्थीहरूकहाँ पुग्नु,
  - समुदाय स्तरीय प्रवर्द्धन कार्यकलापहरूका लागि विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई परिचालन गर्नु,
  - मिति र कक्षाहरूको निर्धारण गरी विद्यालयमा सरसफाइ कार्यकलापहरूलाई नियमित तुल्याउनु,
  - एक-एक हप्ता बिराएर अतिरिक्त कार्यकलापहरू संचालन गर्नु ;
  - विद्यालय तथा समुदायमा नौला र सिर्जनात्मक कार्यकलापहरूको थालनी गर्नु,
  - विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तकमा दिए अनुसार स्वास्थ्य शिक्षालाई प्राथमिकता दिएर घोक्ने र परीक्षामूलक नगराई व्यवहारिकतामा जोड दिने ।
- ५.२.६ विद्यालयका लागि सुविधाहरू निर्माण गरी तिनको सम्भार गर्नु
७ हप्ता (३ हप्ता रकम उठाउन र ४ हप्ता निर्माण गर्न)
- निर्माण, संचालन र सम्भारको लागि रकम उठाउनु,
  - निर्माण सामग्रीहरू बटुल्नु र निर्माण गर्नु,
  - विद्यालयका सुविधाहरूको सम्भार गर्नु ।

नोट: # विद्यालय स्तरीय सबै कार्यकलापहरू विद्यालयले प्रत्येक वर्ष वा आवश्यक परेको बेलामा संचालन वा व्यवस्था गर्नुपर्दछ । # जिल्ला स्तरीय/गाविस स्तरीय क्षमता निर्माण कार्यकलापहरू सम्बन्धित एजेन्सीहरू/सहकर्मीहरूले प्रत्येक अर्धवर्षमा संचालन गर्नु पर्दछ । # समुदाय स्तरीय कार्यकलापहरू पाँच वर्षमा समेटिने गरी विद्यालयले संचालन गर्नु पर्दछ । # विद्यालय शिक्षकहरूको गोष्ठीको लागि दुई दिनको प्रशिक्षक तालीम सम्बन्धित जिल्लाकै प्रशिक्षकहरूलाई दिइनेछ ।

५.२.१ क्षमता निर्माण गर्ने कुरासँग सम्बन्धित कार्यकलापहरु संचालन गर्नु

क) गाविस, विव्यस तथा प्रधानाध्यापकलाई परिचयात्मक गोष्ठी (जिल्ला स्तरीय)

१. परिचय:

गाविस अध्यक्ष, विद्यालयको व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष तथा विद्यालयका प्रधानाध्यापक विद्यालय र समुदाय स्तरको कार्यक्रमका कार्यकलापहरुका प्रमुख खम्बाहरु हुन् । उनीहरुबाट समुदाय तथा विद्यालयका विद्यार्थीहरुको हितको निम्ति संचालन गरिने सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रमका कार्यकलापहरुमा समुदाय र विद्यालयका विद्यार्थीहरुलाई परिचालन गर्ने कुराको अपेक्षा राखिन्छ । त्यसकारण, उनीहरुलाई सूचित गर्न र उनीहरुको अनुमोदन प्राप्त गर्नको निम्ति यो अभिमुखीकरण कार्यक्रम ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

२. उद्देश्यहरु:

अभिमुखीकरणको प्रमुख उद्देश्य विद्यालय र समुदायमा सरसफाइलाई प्रवर्द्धन गर्नका निम्ति कार्यक्रममा गाविस, विव्यस र विद्यालयको सलग्नताबारे अभिमुखीकरण तथा छलफल गर्नु हो ।

३. अपेक्षित प्रतिफलहरु:

अभिमुखीकरणका अपेक्षित प्रतिफलहरु यस प्रकार छन् :

- सरसफाइलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रक्रियाबारे सुझाव प्राप्त गरी त्यसलाई व्यवस्थित तुल्याउनु ।
- विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमको सहयोगको लागि गाविस, विव्यस तथा विद्यालयको प्रतिबद्धता जुटाउनु ।

४. समयावधि:

अभिमुखीकरणको समयावधि पूरा एक दिनको हुनेछ ।

५. विषयवस्तुहरु:

अभिमुखीकरणमा निम्न लिखित विषयहरु समेटिने छन् :

- क) सरसफाइ तथा स्वच्छता शिक्षाको महत्व ।
- ख) विद्यालयको आधारभूत सरसफाइ शिक्षा कार्यक्रम ।
- ग) समुदाय तथा गाविस स्तरीय कार्यकलापहरु ।
- घ) गाविस अध्यक्ष, विव्यसका अध्यक्ष तथा विद्यालयका प्रधानाध्यापकको भूमिका र जिम्मेवारी ।
- ड) प्रतिबद्धता तथा कार्य योजना ।

६. अनुमानित लागत:

प्रति सहभागी रु.१०००/- (सहभागी/सहयोगी भत्ता, मसलन्द, शैक्षिक सामग्री र अन्य विविध खर्च)

७. श्रोत व्यक्तिहरु:

स्टेरिङ्ग कमिटीका सदस्यहरु, सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधिहरु तथा युनिसेफका कर्मचारीहरु वा सम्बन्धित विषयविज्ञहरु ।

८. सहभागीहरु: गाविस अध्यक्ष, विव्यस अध्यक्ष तथा विद्यालयका प्रधानाध्यापक

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगमन गर्ने सूचकहरु:

तालिम प्रतिवेदन

५.२.१ ख) विद्यालयका शिक्षकहरूको कार्यशाला गोष्ठी (जिल्ला स्तरीय)

१. परिचय:

विद्यालयका शिक्षकहरू विद्यालय स्तरीय कार्यक्रमका कार्यकलापहरूको प्रमुख व्यक्तिहरू हुन् । उनीहरूबाट समुदाय तथा विद्यालयका विद्यार्थीहरूको हितको निम्ति संचालन गरिने सरसफाइ सम्बन्धी कार्यकलापहरूमा समुदाय र विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई परिचालन गर्ने कुराको अपेक्षा राखिएको छ । त्यसकारण, उनीहरूलाई सूचित गर्न र उनीहरूको अनुमोदन प्राप्त गर्नको निम्ति यो कार्यशाला गोष्ठी ज्यादै जरुरी हुन्छ ।

२. उद्देश्यहरू:

गोष्ठीको प्रमुख उद्देश्य विद्यालय र समुदायमा सरसफाइलाई प्रवर्द्धन गर्नको निम्ति यस कार्यमा गाविस, विव्यस र विद्यालयको सलग्नताबारे छलफल गर्नु हो ।

३. अपेक्षित प्रतिफलहरू:

गोष्ठीका अपेक्षित प्रतिफलहरू यस प्रकार छन् :

- सरसफाइलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रक्रियाबारे सुझबूझ प्राप्त गरी त्यसलाई व्यवस्थित तुल्याउनु ।
- विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्नु ।
- समुदाय स्तरका सरसफाइ कार्यकलापहरूलाई टेवा दिनु ।

४. समयावधि:

गोष्ठीको समयावधि २ दिनको (शुक्रबार र शनिबारको दिन वा छुट्टीको दिन) हुनेछ ।

५. विषयबस्तुहरू:

गोष्ठीमा निम्न लिखित विषयहरू समेटिने छन् :

- क) सरसफाइ शिक्षाको महत्त्व ।
- ख) विद्यालयको आधारभूत सरसफाइ शिक्षा कार्यक्रम ।
- ग) समुदाय तथा गाविस स्तरीय कार्यकलापहरू ।
- घ) यो कार्यक्रममा शिक्षकहरूको भूमिका तथा जिम्मेवारी ।
- ङ) संचार तथा सहभागीमूलक सीपहरू ।
- च) बालकदेखि बालकसम्मको विधि ।
- छ) प्रतिबद्धता तथा कार्य योजना ।

६. अनुमानित लागत:

प्रति सहभागी रु. २०००/- (सहभागी/सहयोगी भत्ता, मसलन्द, शैक्षिक सामग्री र अन्य विविध खर्च)

७. श्रोत व्यक्तिहरू:

स्टेरिङ्ग कमिटीका सदस्य, सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधिहरू तथा यूनिसेफका कर्मचारीहरू वा सम्बन्धित विषयविज्ञहरू ।

८. सहभागीहरू:

प्राथमिक विद्यालयका सबै शिक्षकहरू

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगमन गर्ने सूचकहरू:

तालिम प्रतिवेदन ।

५.२.१ ग) गाविस सदस्यहरूलाई परिचयात्मक गोष्ठी (गाउँ स्तरीय)

१. परिचय:

गाविस सदस्यहरू समुदायको जानकारीका प्रमुख श्रोत हुन्। उनीहरू विद्यालय र समुदायमा सरसफाइ प्रबर्द्धन गर्ने कार्यकलापहरूका असल परिचालक र सहयोगी हुनसक्छन्। त्यस बाहेक, उनीहरू समुदाय तथा स्थानीय सगठनको विकासको जिम्मेवारी लिएका स्थानीय निकाय हुन्। त्यसकारण, उनीहरूलाई सूचित गर्न र उनीहरूको अनुमोदन प्राप्त गर्नको निमित्त यो गोष्ठी जरुरी हुन्छ।

२. उद्देश्यहरू:

गोष्ठीको प्रमुख उद्देश्य विद्यालय र समुदायमा सरसफाइलाई प्रबर्द्धन गर्नको निमित्त "विद्यालयको आधारभूत सरसफाइ शिक्षा कार्यक्रम"बारे गोष्ठी र छलफल गर्नु हो।

३. अपेक्षित प्रतिफलहरू:

गोष्ठीको अपेक्षित प्रतिफलहरू यसप्रकार छन्:

- सरसफाइ प्रबर्द्धन सम्बन्धी कार्यकलापहरूबारे सूझबूझ प्राप्त गर्नु।
- विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमलाई टेवा दिनु।
- समुदाय सरसफाइ कार्यक्रमको आदर्श नमूना बन्नु।

४. समयवधि:

गोष्ठीको समयवधि पूरा एक दिनको हुनेछ।

५. विषयवस्तुहरू:

गोष्ठीमा निम्न लिखित विषयहरू समेटिने छन्।

- क) सरसफाइ शिक्षाको महत्व।
- ख) विद्यालयको आधारभूत सरसफाइ शिक्षा कार्यक्रम।
- ग) समुदाय तथा गाविस स्तरीय कार्यकलापहरू।
- घ) गाविस सदस्यहरूको भूमिका तथा जिम्मेवारी।

६. अनुमानित लागत:

प्रति सहभागी रु. १००/- (नास्ता, मसलन्द, सहयोगी भत्ता, सामग्री आदि) [^]

७. श्रोत व्यक्तिहरू:

स्टेरिङ्ग कमिटीका सदस्यहरू, गाविस/विव्यस अध्यक्ष तथा प्रधानाध्यापक।

८. सहभागीहरू:

गाउँ विकास परिषद्का सदस्यहरू

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगमन गर्ने सूचकहरू:

तालिम प्रतिवेदन

५.२.१ घ) बाल क्लब/समूहहरु/कर्मचारीहरुलाई तालिम

१. परिचय:
विद्यालय तथा समुदाय स्तरका सरसफाइ कार्यक्रमहरुका निमित्त प्रत्येक विद्यालयले बाल क्लब/समूहहरु वा सरसफाइ समिति गठन गर्नुपर्दछ । विद्यालयले उनीहरु मार्फत् विद्यालय तथा समुदायमा ज्यादै व्यापक रूपले सरसफाइ शिक्षालाई प्रबर्द्धन गर्नसक्छ । त्यसकारण, उनीहरुलाई आदर्श नमूना बन्ने ज्ञान र सीप उपलब्ध गराई विद्यालय तथा समुदायमा प्रबर्द्धनकारी कार्यकलापहरु सचालन गर्नको निमित्त तालिम अत्यावश्यक हुन्छ ।
२. उद्देश्यहरु:
तालिमको प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थीहरुलाई सरसफाइ शिक्षाको साथै आधारभूत सचार सीपहरुबारे तालिम दिनु हो ।
३. अपेक्षित प्रतिफलहरु:
तालिमका अपेक्षित प्रतिफलहरु यसप्रकार छन.
  - विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमको प्रक्रियाबारे हुनेछ ।
  - सरसफाइ र सचारबारे सामान्य ज्ञान र सीप प्राप्त हुनेछ ।
  - सरसफाइलाई प्रबर्द्धन गर्नको निमित्त विद्यालय र समुदायमा काम गर्ने वारे प्रेरणा जाग्नेछ ।
४. समयावधि.
तालिमको समयावधि पूरा एक दिनको हुनेछ ।
५. विषयवस्तुहरु
  - क) सरसफाइ शिक्षाको महत्व,
  - ख) विद्यालयको आधारभूत सरसफाइ शिक्षा कार्यक्रम,
  - ग) समुदाय तथा गाविस स्तरीय कार्यकलापहरु,
  - घ) बाल क्लब/समूहहरु तथा सरसफाइ समितिको भूमिका र जिम्मेवारी,
  - ङ) बालकदेखि बालकसम्मको विधि,
  - च) प्रतिबद्धता तथा कार्य योजना
६. अनुमानित लागत:
प्रति विद्यार्थी रु. ४०/- (नास्ता, मसलन्द, सहयोगी भत्ता, सामग्री आदि)
७. श्रोत व्यक्तिहरु:
प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरु ।
८. सहभागीहरु.
बाल क्लब/समूहहरु वा सरसफाइ समिति/कर्मचारीहरु ।
९. सन्दर्भ:
विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका
बालकदेखि बालकसम्मको विधि सम्बन्धी पर्चा ।
१०. अनुगमन गर्ने सूचकहरु:
तालिम प्रतिवेदन

५.२.२. विद्यालय तथा समुदायको विद्यमान स्थितिको लेखाजोखा

(तयारी १ हप्ता, सर्भेक्षण २ हप्ता र विश्लेषण/सम्पादन/रिपोर्ट २ हप्ता)

१. परिचय:

अलग-अलग रूपले आधारभूत सर्भेक्षण गर्नु विद्यालय तथा समुदायको सरसफाइ तथा स्वास्थ्यको स्थितिमा सुधार ल्याउने दिशातर्फको पहिलो पाइलो हो । यो कार्य विद्यार्थीहरूले शिक्षकहरूको मद्दतबाट गर्नु जरुरी छ । स्वास्थ्यको स्तर सम्बन्धी विद्यमान स्थितिको लेखाजोखा गर्न, आचार-व्यवहार र परम्परागत विश्वासहरूबारे सुझबूझ प्राप्त गर्न तथा भावी योजनाहरूका लागि सोच-विचार गर्न सकिने उपयुक्त कदमहरूको पहिचान गर्नका निमित्त कार्यक्रमको प्राथमिक चरणमा नै आधारभूत सर्भेक्षण गर्नु जरुरी छ ।

२ उद्देश्यहरू:

- क) विद्यालय तथा समुदायको सरसफाइ तथा स्वास्थ्यको स्तर सम्बन्धी स्थितिबारे जानकारी सकलन गर्नु ।
- ख) सरसफाइ तथा स्वास्थ्यको क्षेत्रमा गरिएको प्रगति नाप्नका लागि प्रयोग गर्नु ।
- ग) विद्यार्थी तथा समुदायको सरसफाइ तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी स्थितिमा सुधार ल्याउनका निमित्त उपयुक्त कार्य योजना बनाउनु ।

३. अपेक्षित प्रतिफलहरू:

- क) विद्यार्थी/शिक्षक/विद्यालयका कर्मचारीहरू आफ्ना सरसफाइ तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी अवस्थाहरूबारे सचेत हुनेछन् ।
- ख) कार्यक्रममा विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागितामा बृद्धि हुनेछ ।

४. समयावधि:

समुदायका लागि कूल अनुमानित समय ५-१० दिन हुनेछ र विद्यालय स्तरले ३-५ दिन लिन सक्नेछ । हरेक वर्षको अन्त्यमा यस्तो प्रकारको सर्भेक्षण/मूल्यांकन गरिनेछ ।

५. विषयवस्तुहरू:

समुदायको लागि स्तरयुक्त (Standard) आधारभूत सर्भेक्षण प्रश्नावली तयार पारिएको छ र विद्यार्थीहरूको लागि व्यवस्थित ढङ्गको PRA/SARRA/PHAST/TRIPLE 'A' जस्ता सहभागीमूलक साधनहरू तथा विधिहरू प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

६ अनुमानित लागत:

विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूका लागि खाजा खर्च समेत समावेश हुनेगरी समुदाय स्तरीय सर्भेक्षण तथा सकलनका निमित्त रु. १०००/- निकासा गरिने छ जसमा रु ५००/- मसलन्द र रु ५००/- विश्लेषण/सम्पादन र रिपोर्ट तयार पार्न खर्च गरिनेछ ।

७. श्रोत व्यक्तिहरू:

प्रधानाध्यापक/शिक्षकहरू

८ सहभागीहरू:

बाल क्लब/समूहहरू/विद्यार्थीहरू

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगमन गर्ने सूचकहरू:

- क) सर्भेक्षणमा समेटिएका विद्यार्थीहरूको सख्या ।
- ख) सर्भेक्षणमा समेटिएका घरधुरीहरूको सख्या ।
- ग) भावी कार्य योजनाका निमित्त सकलन तथा सिफारिस ।

५.२.३. सुधारहरु सम्बन्धी योजना निर्माण

६ हप्ता (तयारी १ हप्ता, सचार २ हप्ता तथा सामग्री विकास ३ हप्ता)

- उद्देश्य निर्धारित गर्नु र कार्य योजना निर्माण गर्नु ।
- समन्वय र सम्बन्धित विकासकर्मीहरूसँग सवाद गर्नु ।
- सामग्रीहरु र पद्धतिहरुको विकास गर्नु ।

१. परिचय.

विद्यालय तथा समुदायको फाइदाको लागि विद्यालय स्तरीय तयारी ज्यादै महत्वपूर्ण कुरा हो । त्यसकारण, बाल क्लब/समूह/समितिले उद्देश्य निर्धारण गर्नु, कार्य योजना निर्माण गर्नु, सम्बन्धित एजेन्सीहरूसँग समन्वय कायम गरी सवाद गर्नु तथा शिक्षकहरुको सक्रिय सहयोग वा नेतृत्वमा सामग्रीहरुको विकास गर्नुपर्दछ ।

२. उद्देश्यहरु:

- उद्देश्य निर्धारण गर्नु र कार्य योजना निर्माण गर्नु ।
- समन्वय गर्नु र सम्बन्धित विकासकर्मीहरूसँग सवाद गर्नु ।
- सामग्रीहरु र पद्धतिहरुको विकास गर्नु ।

३. अपेक्षित प्रतिफलहरु:

निम्नलिखित कार्यकलापहरुलाई अन्तिम रूप दिई विकसित गरिनेछ ।

- उद्देश्य तथा कार्य योजना ।
- सामग्रीहरु तथा पद्धतिहरु ।

४. समयबन्धि-

६ हप्ता (उद्देश्यको निर्धारण तथा कार्य योजनाको तयारीका लागि १ हप्ता, समन्वय र सवादका लागि १ हप्ता र सामग्रीहरु र पद्धतिहरुको विकास गर्नको लागि ४ हप्ता)

५. विषयवस्तुहरु:

- उद्देश्य निर्धारित गर्नु र कार्य योजना निर्माण गर्नु ।
- समन्वय र सम्बन्धित विकासकर्मीहरूसँग सवाद ।
- सामग्रीहरु र पद्धतिहरुको विकास ।

६. अनुमानित लागत:

रु १५००/- (मसलन्द, सामग्री उत्पादन आदि)

७. श्रोत व्यक्तिहरु:

प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरु

८. सहभागीहरु:

विद्यार्थीहरु/समूह/क्लब/समिति

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगम गर्ने सूचकहरु:

वार्षिक कार्य योजना तथा सामग्रीहरु

५.२.४. सरसफाइ तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी १ हप्ते अभियान संचालन

१२ हप्ता (प्रत्येक कार्यकलापलाई ३ हप्ता)

- हात धुने हप्ता (विद्यालय/समुदाय)
- चर्पी प्रबर्द्धन हप्ता (समुदाय)
- वातावरण/विद्यालय हाता सफाइ हप्ता (विद्यालय/समुदाय)
- पुनर्जलीय उपचार (जिवन जल) (समुदाय/विद्यालय)

१. परिचय:

एक हप्ताको विशेष अभियानले एउटा प्रमुख सन्देशलाई प्रबर्द्धन गर्नमा निकै मद्दत गर्नसक्छ । प्रत्येक विद्यालयले स्थानीय स्तरका सचार माध्यम वा च्यानलहरु प्रयोग गरी प्रत्येक तीन महिनामा वा विद्यालय तथा समुदायमा महामारी फैलिएको सकटको समयमा विशेष प्रमुख सन्देश फिजाउन सप्ताहव्यापी अभियानको आयोजना गर्नेछ । यो एकदमै विशेष प्रकारको नयाँ कार्यकलाप हो जसको लागि विद्यालयले विसस तथा गाविसको सहयोगमा नौलो र सिर्जनात्मक तरिकाले ज्यादै सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्दछ ।

२. उद्देश्यहरु:

निम्न लिखित विशेष प्रमुख सन्देशहरुबारे जागृति सिर्जना गर्नु:

- हात धुने (विद्यालय/समुदाय)
- चर्पी (समुदाय)
- वातावरण/विद्यालय हाताको सफाइ (विद्यालय/समुदाय)
- पुनर्जलीय उपचार (जिवनजल) (समुदाय/विद्यालय)

३. अपेक्षित प्रतिफलहरु:

निम्न लिखित विशेष प्रमुख सन्देशहरुबारे जागृति सिर्जना हुनेछ.

- हात धुने (विद्यालय/समुदाय)
- चर्पी (समुदाय)
- वातावरण/विद्यालय हाताको सफाइ (विद्यालय/समुदाय)
- पुनर्जलीय उपचार (जिवनजल) (समुदाय/विद्यालय) ।

४. समयावधि:

१ वर्षमा ४ हप्ता (प्रत्येक तीन महिनामा) प्रत्येक अभियानलाई तीन हप्ता राखिएको छ जसमा १ हप्ता तयारी, १ हप्ता संचालन र १ हप्ता रिपोर्ट तयारीको लागि बिताउनु राम्रो हुन्छ ।

५. विषयवस्तुहरु:

- हात धुने,
- चर्पी
- वातावरण/विद्यालय हाताको सफाइ
- पुनर्जलीय उपचार (जिवनजल)

६. अनुमानित लागत:

प्रत्येक सप्ताहव्यापी अभियानको लागि रु.१०००/- (सामग्री उत्पादन, मसलन्द आदि)

७. श्रोत व्यक्तिहरु:

प्रधानाध्यापक/शिक्षकहरु/विव्यस/गाविस

८. सहभागीहरु:

शिक्षक/विद्यार्थी/समुदाय

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगम गर्ने सूचकहरु:

अभियान सम्बन्धी प्रतिवेदनहरु

५.२.५.

सरसफाइ सम्बन्धी कार्यकलापहरूको प्रबर्द्धन

२५ हप्ता (प्रत्येक कार्यकलापको लागि ३-४ हप्ता)

- विद्यालयमा नआउने बालबालिकाहरूको समूहमा कार्यक्रम संचालन गर्नु ।
- समुदाय स्तरीय प्रबर्द्धन कार्यकलापहरूका लागि विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई परिचालन गर्नु ।
- कक्षागत रूपमा कामको बाँडफाँड गरी विद्यालयमा सरसफाइ कार्यकलापहरूलाई नियमित तुल्याउनु ।
- एक एक हप्ता बिराएर अतिरिक्त कार्यकलापहरू संचालन गर्नु ।
- प्रार्थना गर्ने बेलामा नारा, अनुभव, भनाइ तथा सन्देशहरू आदान-प्रदान गर्नु ।
- विद्यालय तथा समुदायमा नौला र सिर्जनात्मक कार्यकलापहरूको थालनी गर्नु ।

१. परिचय.

यो विद्यालयको प्रमुख कार्यकलाप भएकोले विद्यालय तथा समुदायमा सरसफाइ शिक्षालाई प्रबर्द्धन गर्नको निमित्त यसलाई नियमित रूपबाट संचालन गर्नुपर्दछ । विद्यालयले विद्यालय टोलीको सक्रिय सहभागितासाथ सरसफाइ शिक्षासित सम्बन्धित ज्ञान र सीपको साथै विद्यालय तथा समुदायमा प्रचलित आचार/व्यवहारहरू सम्बन्धी विभिन्न कार्यकलापहरूको आयोजना (माथि २५ हप्ता लेखिएतापनि) प्रत्येक दिन, प्रत्येक हप्ता र प्रत्येक महिना गर्ने गर्नुपर्छ । कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि प्रत्येक वर्ष विद्यालय र समुदायमा नौला तथा सिर्जनात्मक कार्यकलापहरू संचालन गर्नु राम्रो हुन्छ ।

२. उद्देश्यहरू:

उद्देश्यहरू तल दिइएका छन्:

- १ विद्यालयमा नआउने बालबालिकालाई भेट्ने ।
- २ समुदाय स्तरीय प्रबर्द्धन कार्यकलापहरूका लागि विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई परिचालन गर्ने ।
- ३ कक्षागत रूपमा कामको बाँडफाँड गरी विद्यालयमा सरसफाइ कार्यकलापहरूलाई नियमित तुल्याउने ।
- ४ एक/एक हप्ता बिराएर अतिरिक्त कार्यकलापहरू संचाल गर्ने ।
- ५ प्रार्थना गर्ने बेलामा नारा, अनुभव, भनाइ तथा सन्देश बाँडचूँड गर्ने ।
- ६ विद्यालय तथा समुदायमा नौला र सिर्जनात्मक कार्यकलापहरूको थालनी गर्ने ।

३. अपेक्षित प्रतिफलहरू.

विद्यालयले माथिका उद्देश्यहरूमा बताइए अनुसार अपेक्षित प्रतिफलको परिकल्पना गर्नेछ ।

४. समयावधि.

१ वर्षमा २५ हप्ता (स्थानीय परिस्थितिलाई ध्यानमा राखी समय अवधि विभाजन गरी त्यसलाई वार्षिक कार्य योजनामा प्रकाशित गर्नुपर्ने छ ।)

५. विषयवस्तुहरू:

विषयवस्तुहरू माथि बताइए अनुसार हुनेछन् ।

६. अनुमानित लागत:

- विद्यालयमा नआउने बालबालिकाहरूलाई कार्यक्रम संचालन गर्न ५००/- (मसलन्द, सामग्री)
- समुदाय स्तरीय प्रबर्द्धन कार्यकलापहरूका लागि विद्यार्थी/शिक्षकहरूलाई ५००/- (मसलन्द, सामग्री)
- कक्षागत रूपमा कामको बाँडफाँड गरी विद्यालयमा सरसफाइ नियमित तुल्याउन ५००/- (मसलन्द, सामग्री)
- एक-एक हप्ता बिराएर अतिरिक्त कार्यकलापहरू संचालन गर्न १०००/- (पुरस्कार, मसलन्द, सामग्री)
- विद्यालय तथा समुदायमा १०००/- (मसलन्द, सामग्री)

७. श्रोत व्यक्तिहरू:

विद्यालय/समूह/विव्यस/प्र.अ./शिक्षक/गाविस र अन्य सम्बन्धित व्यक्तिहरू

८. सहभागीहरू:

विद्यार्थी/शिक्षक/समुदाय

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगमन गर्ने सूचकहरू:

त्रैमासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदनहरू

५.२.६. विद्यालयका सुविधाहरू निर्माण, प्रयोग गरी त्यसको सम्भार गर्नु

७ हप्ता (रकम उठाउनको लागि ३ हप्ता र निर्माण गर्नको लागि ४ हप्ता)

- निर्माण, सचालन र सम्भारको लागि रकम उठाउनु ।
- निर्माण सामग्री तथा औजारहरूलाई व्यवस्थित तुल्याउनु ।
- विद्यालयका सुविधाहरूको सम्भार गर्नु ।

१. परिचय:

विद्यालयको सरसफाइ सम्बन्धी व्यवहारका लागि चर्पी, फोहोरमैला तह लगाउने खाल्डो, पानीको धारा/हाते पम्प, धाराको प्लेटफर्म, ढल आदिजस्ता सामानहरूको ज्यादै ठूलो महत्व हुन्छ। यसको अतिरिक्त, कार्यक्रमको निरन्तरता तथा दिगोपनाको निमित्त यी सबै कुराहरू नियमित रूपबाट सचालित हुनुपर्दछ र तिनको सम्भार एकदमै उपयुक्त ढङ्गले गरिनु पर्दछ। त्यसैले निर्माण, सचालन तथा सम्भारको निमित्त रकम उठाउने कार्यले यस कुरामा निकै बढी जोड दिन्छ।

२. उद्देश्यहरू:

उद्देश्यहरू तल दिइएका छन्

- निर्माण, सचालन र सम्भारको लागि रकम उठाउनु ।
- निर्माण सामग्री तथा औजारहरूलाई व्यवस्थित तुल्याउनु ।
- विद्यालयका सुविधाहरूको सम्भार गर्नु ।

३. अपेक्षित प्रतिफलहरू:

प्रतिफलहरू यसप्रकारका हुनेछन्:

- निर्माण, सचालन र सम्भारको लागि रकम उठाइएको हुनेछ ।
- निर्माण सामग्री तथा औजारहरूलाई व्यवस्थित तुल्याइएका हुनेछन् ।
- विद्यालयका सुविधाहरूको सम्भार गरिएको हुनेछ ।

४. समयावधि:

७ हप्ता (रकम उठाउनको लागि ३ हप्ता र निर्माणको लागि ४ हप्ता) शौचालय नयाँ निर्माण गर्नुपरेमा वा ठूलो मर्मत गर्नुपरेमा माथिको ५ र १ देखि ५.२.५. सम्मको क्रियाकलापहरू गरी वा राम्ररी चेतना जगाई सरसफाइ सम्बन्धी नियम बनाई कार्य गर्नु बेस हुनेछ ।

५. विषयस्तुहरू:

- निर्माण, सचालन र सम्भारको लागि रकम उठाउनु,
- निर्माण सामग्री तथा औजारहरूलाई व्यवस्थित तुल्याउनु,
- विद्यालयका सुविधाहरूको सम्भार गर्नु ।

६. अनुमानित लागत:

रु. ४०,०००/- (शौचालयको लागि अनुमानित रु ३०,०००/- सम्भारको लागि ९,०००/- र औजारहरूको लागि रु. १,०००/-) खानेपानीको लागि त्यस क्षेत्रमा कार्यरत सम्बन्धित निकायको सहयोगमा वा स्टेरिङ्ग कमिटीले दातृसंस्थाको वा कसैको सहयोग लिई सम्पन्न गर्नुपर्नेछ ।

७. श्रोत व्यक्तिहरू:

विव्यस/गाविस र अन्य सम्बन्धित प्राविधिकहरू

८. सहभागीहरू:

गा.वि.स/विव्यस/शिक्षक/विद्यार्थीहरू

९. सन्दर्भ:

विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिका

१०. अनुगमन गर्ने सूचकहरू:

धारा, शौचालय तथा सम्भार कोष

नोट: कार्यक्रमलाई दिगो बनाउनको लागि ५.२.२ देखि ५ पूर्ण रूपमा र ५.२.१ र ६ आंशिक रूपमा विद्यालयका कार्यकलापहरू हुनेछन् ।

६. सफल विद्यालयको मापदण्ड र सूचक
(Criteria and indicator for a successful school)

मापदण्ड- निम्न लिखित मापदण्ड तथा सूचकहरू सफल वा आदर्श विद्यालयका आधार हुन सक्छन्।

१. खानेपानी तथा सरसफाइका सुविधाहरूको साथै विद्यालयका भौतिक सुविधाहरू
- विद्यालय हाता (कम्पाउण्ड) अतिरिक्त कार्यकलापहरूका लागि पर्याप्त ठाउँ, करेसाबारी/बगैचा र पर्खाल/बार (विशेष गरेर शहरी क्षेत्रमा) को व्यवस्था,
  - विद्यालय भवन- पर्याप्त कोठा/आकार, भेन्टिलेशनको उपयुक्त व्यवस्था, पर्याप्त प्रकाश, पर्याप्त फर्निचर/ब्ल्याकबोर्ड, शान्त वातावरण र उपयुक्त छानो/सिलिङ्ग,
  - फोहोरमैला तह लगाउने प्रणाली- फोहोर पानी तह लगाउने ढल, फोहोरमैला फाल्ने खाल्डा (बिलाएर जाने र नबिलाउने वस्तुका लागि अलग अलग) तथा फोहोरमैला तह लगाउने टोकरी/ढ्वाङ्ग,
  - पानी- विद्यालयको कम्पाउण्डभित्र खाना र धोइपखाली गर्न पर्याप्त पानीको उपलब्धता,
  - शौचालय- महिला र पुरुषका लागि दिशा/पिसाप गर्ने छुट्टाछुट्टै शौचालयको उपलब्धता,
  - अन्य सुविधाहरू/सरसफाइका लागि बुरुसहरू, साबुन/खरानी, जग/बालिटन, फिनेल र नेल कटर ।
२. शिक्षाको माध्यमले उत्साहजनक वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक पर्ने तत्वहरू यसप्रकारका छन्
- विद्यालयका लागि प्रजातान्त्रिक नियमहरूको निर्माण,
  - विद्यालयको सरसफाइको रेकर्ड राख्ने प्रभावकारी प्रणाली/सयन्त्रको तयारी,
  - औपचारिक तथा अनौपचारिक तरिकाहरूको प्रयोग,
  - विद्यालय तथा परिवार/समुदायमा जन चेतना जगाउने कार्यक्रम,
  - विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थी तथा कर्मचारीलाई उचित मान्यता ।
३. कार्यक्रम सम्बन्धी कार्यकलापहरूलाई सस्थागतरूप दिनु र विभिन्न स्तरमा उपयुक्त नियमहरू बनाउनु ।
- क. विद्यालय स्तर-
- विद्यार्थीहरूका समूह/क्लब/समितिहरूको गठन
सबै शिक्षक तथा कर्मचारीको सहभागिता
विद्यालय व्यवस्थापन समितिको सलग्नता
विद्यालयमा सरसफाइ सम्बन्धि नियमहरूको निर्माण
- ख. गाविस/नगरपालिका स्तर-
- (सरकारी निकायहरू, गैससहरू, आमा समूहहरू आदि)
समन्वय तथा स्थानीय श्रोत परिचालन

ग. जिल्ला स्तर-

(जिल्ला विकास समिति, जिल्ला खानेपानी, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, जिल्ला जन-स्वास्थ्य, महिला विकास, रेडक्रस तथा अन्य राष्ट्रिय एव अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी सस्थाहरु आदि)

जिल्ला स्तरीय योजना तर्जुमा, समन्वय तथा निरीक्षण ।

घ. केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय स्तर-

(शिक्षा मन्त्रालय, स्वास्थ्य मन्त्रालय, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, वातावरण तथा जनसंख्या मन्त्रालय, अग्रेसस, गैससहरु)

नीति तथा मार्गदर्शन सम्बन्धी सामग्रीहरुको विकास ।

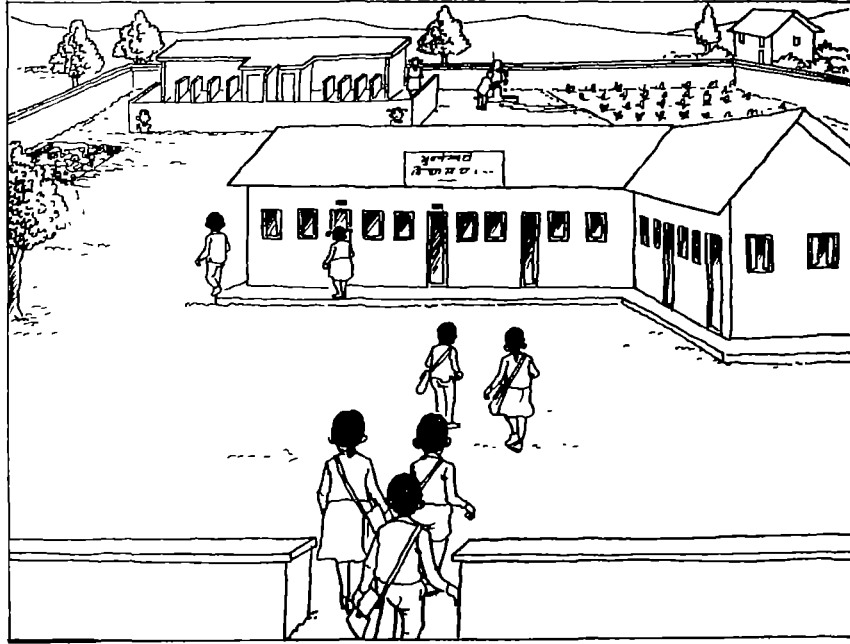
कार्यक्रमको नेटवर्क निर्माण तथा केन्द्र र क्षेत्रीय समितिहरुको गठन ।

ङ. निरीक्षण/मूल्यांकन तथा कार्यान्वयनकारी सस्थाहरुको नियमितता

क) स्व-निरीक्षण प्रणालीको विकास ।

ख) सम्बन्धित संस्थाहरुद्वारा निरीक्षण सयन्त्रको विकास ।

ग) मध्यावधि मूल्यांकन तथा कार्यक्रमको प्रभाव जाँच गर्ने व्यवस्था ।

तपाईं समुदायको संस्कृति कायम राख्नुहोस्

तपाईं समुदायको संरचना मिलाउनुहोस्

तपाईं समुदायको संस्कृति कायम राख्नुहोस्

२) सूचकहरु:

विद्यालय र समुदायमा सरसफाइ सम्बन्धी कार्यक्रमलाई प्रबर्द्धन गर्ने आधारका रूपमा निम्न लिखित सूचकहरु प्रयोग गर्न सकिन्छ । सूचकहरु ठाउँ, अवस्था र आधारभूत सर्वेक्षणको आधारमा थपघट गर्न पनि सकिनेछ ।

प्रमुख सन्देश	लक्ष्य	ज्ञान	सुविधा	व्यवहार
		सूचक	सूचक	सूचक
१) हात सावुन वा खरानी पानीले धुने (अत्यावश्यक अवस्थामा) ।	विद्यार्थी	९५%	९०%	८५%
	शिक्षक/कर्मचारी	१००%	९५%	९५%
	परिवार/समुदाय	९०%	८०%	७०%
२) शौचालय निर्माण प्रयोग र सम्भार मर्मत गर्ने ।	विद्यार्थी	९५%	८५%	७०%
	शिक्षक/कर्मचारी	१००%	१००%	९५%
	परिवार/समुदाय	८५%	७०%	६०%
३) शरीर सफा राख्ने र सफा लुगा लगाउने ।	विद्यार्थी	९५%	९०%	८०%
	शिक्षक/कर्मचारी	१००%	९५%	९०%
४) विद्यालय कम्पाउण्ड सफा गरी फोहोर खाडलमा राख्ने ।	विद्यार्थी	१००%	१००%	९५%
	शिक्षक/कर्मचारी	१००%	१००%	९५%
ख) घर र आँगन साफा गरी फोहोर खाडलमा राख्ने ।	परिवार/समुदाय	९०%	८०%	७०%
५) धारा वरीपरी सफागरी खेर गएको पानी बगैँचामा वा करेसावारीमा लगाउने ।	विद्यार्थी	९५%	९०%	९०%
	शिक्षक/कर्मचारी	१००%	९०%	९०%
	परिवार/समुदाय	९०%	८०%	७०%
६) भण्डापखाला लाग्दा पुनर्जलीय उपचार गर्ने (जीवनजल)	विद्यार्थी	९५%	९०%	८०%
	शिक्षक/कर्मचारी	१००%	९५%	९५%
	परिवार/समुदाय	९०%	८०%	७०%

नोट: माथिका सूचकहरु बाहेक अरु व्यक्तिगत सरसफाइ सम्बन्धी विशेषगरी दौत माइने, नड काट्ने, कपाल कोर्ने, नुहाउने, जुत्ता लगाउने, जस्ता कुराहरु गर्न पनि जोड दिनु बेस हुनेछ ।

“प्रतिबद्धता नै कार्यक्रमको सफलताको गाँठी कुरा हो ।”

विधि "क" र "ख"

७. जिल्ला/समुदाय/विद्यालय स्तरका कार्यकलापहरूको लागि अनुमानित बजेट लागत

क्र.सं.	बजेट	कार्यान्वयनकर्ता	दाता
१) <u>विद्यालय र समुदायको विद्यमान स्थितिको</u>			
लेखाजोखा (१००)	१,०००	विद्यालय	दातृसंस्था
२) सुधार <u>सम्बन्धी योजना</u> तर्जुमा	१,५००	विद्यालय	दातृसंस्था
३) क्षमता <u>निर्माणसँग</u> सम्बन्धित <u>कार्यकलाप</u> संचालन			
• गाविस, <u>विव्यस</u> र प्र अ लाई <u>परिचयात्मक</u> गोष्ठी (प्र स.) १०००		<u>स्टेरिङ्ग कमिटी</u>	दातृसंस्था
• <u>विद्यालयका शिक्षकहरूकालागि</u> कार्यशाला गोष्ठी (प्र स.) २०००		<u>स्टेरिङ्ग कमिटी</u>	दातृसंस्था
• <u>गाविस परिषद्का</u> पदाधिकारीहरू प.गोष्ठी (५३X१००)	५३००	<u>स्टेरिङ्ग कमिटी</u>	दातृसंस्था
• बाल क्लब/समूह <u>तालिम</u> (५०X४०)	२०००	<u>विद्यालय</u>	दातृसंस्था
४) सरसफाइ अभियान			
• हात धुने हप्ता (<u>विद्यालय र समुदाय</u>)	१,०००	विद्यालय	दातृसंस्था
• शौचालय <u>प्रबर्द्धन</u> हप्ता (<u>विद्यालय र समुदाय</u>)	१,०००	विद्यालय	दातृसंस्था
• <u>विद्यालय</u> हाता (कम्पाउण्ड/बातावरणीय)			
• सरसफाइ हप्ता (<u>विद्यालय/समुदाय</u>)	१,०००	विद्यालय	दातृसंस्था
• <u>पुनर्जलीय</u> उपचार	१,०००	<u>विद्यालय</u>	दातृसंस्था
५) सरसफाइ <u>कार्यकलाप</u> प्रबर्द्धन			
• <u>विद्यालय</u> नआउने <u>केटाकेटीलाई</u>	५००	<u>विद्यालय</u>	विद्यालय
• समुदायस्तरका प्रबर्द्धन <u>कार्यकलापहरूका</u> लागि विद्यार्थी र शिक्षकहरूलाई <u>परिचालन</u>	५००	विद्यालय	विद्यालय
• <u>कार्यकलापहरू</u> निर्धारण	५००	विद्यालय	विद्यालय
• <u>अतिरिक्त</u> <u>कार्यकलापहरू</u> संचालन	१०००	<u>विद्यालय</u>	विद्यालय
• नौला र <u>सिर्जनात्मक</u> <u>कार्यकलापहरू</u>	१०००	विद्यालय	<u>विद्यालय</u>
६) <u>विद्यालयका सुविधाहरूको निर्माण</u> र सम्भार			
• <u>निर्माण सामग्रीहरू</u> व्यवस्थित (इँटा, बालुवा, सिमेन्ट, काठ आदि)	३०,०००	विव्यस/विद्यालय	*
• सभार <u>मर्मतका</u> लागि रकम (शौचालय बनाउनुभन्दा अघि)	९,०००	विव्यस/विद्यालय	*
• <u>औचारहरू</u> खरिद (कोदाली, पिक, गैती, साबेल)	१,०००	<u>विद्यालय</u>	दातृसंस्था

* विद्यालय व्यवस्थापन समिति/विद्यालय, गाविस र दातृसंस्था

नोट: १) कुल लागतको १ प्रतिशत स्टेरिङ्ग कमिटीले निरीक्षण तथा योजना निर्माण कार्यमा खर्च गर्न सक्नेछ ।

२) तालीम वा अन्य कुरामा बजेट स्टेरिङ्ग कमिटीले जिल्लाको अवस्था र परिस्थिति अनुसार स्तर मिलाई खर्च गर्नु बेस हुनेछ ।

विधि "ग"

लागत जिल्ला वा गाविस/आयोजना स्तरमा छलफल र समझदारी भए अनुसार सम्बन्धित साभेदारहरूले बेहोर्ने छन् ।

५ वर्षको लागि अनुमानित बजेट लागत

क्र।स	क्रियाकलाप	पहिलो वर्ष	दातृ सस्था	दोस्रो वर्ष	दातृ सस्था	तेस्रो वर्ष	दातृ सस्था	चौथो वर्ष	दातृ सस्था	पाँचौ वर्ष	दातृ सस्था	जम्मा	कैफियत
१	लेखाजोखा	१०००	१००%	१०००	१००%	१०००	१००%	१०००	१००%	१०००	१००%	५०००	प्रति विद्यालय
२	योजना निर्माण	१५००	१००%	१०००	१००%	१०००	१००%	५००	१००%	५००	१००%	४५००	प्रति विद्यालय
३	तालिम गोष्ठी												
	गाविस/विव्यस/प्रअ	*१०००	१००%			१०००	१००%					३२५०	प्रति विद्यालय
	शिक्षक तालिम	*२०००	१००%			१०००	१००%					१२,०००	प्रति विद्यालय
	गाविस पदाधिकारी (५३) **	*१००	१००%									१०६०	प्रति विद्यालय
	क्लब/समूह (४०) ***	*४०	१००%			४०	१००%			४०	१००%	३६,००	प्रति विद्यालय
४	अभियान	४०००	१००%	३०००	१००%	३०००	१००%	२०००	१००%	२०००	१००%	१४,०००	प्रति विद्यालय
५	प्रवर्द्धन	३५००		३५००		३५००		३५००		३५००		१७,५००	प्रति विद्यालय
६	शौचालय												
	निर्माण ****	३००००	३३%									३००००	प्रति विद्यालय
	सभाग मर्मत कोष	९०००	३३%									९०००	प्रति विद्यालय
	औजार			१०००	१००%							१०००	प्रति विद्यालय
	जम्मा											१,००,९९०	

नोट गाविस १३,०००।-, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र विद्यालय ३०,५००।-, दातृ सस्था ५७,४९०।- कुनै विद्यालयले शौचालय निर्माण गर्नको लागि पूरा रकम जुटाउन नसकेको खण्डमा जि वि स ले आफ्नो श्रोतबाट गा वि स वा अन्य दाताको सहयोग लिएर निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउनु बेस हुनेछ । यसको साथै उत्कृष्ट विद्यालयलाई पुरस्कार स्टेरिङ्ग कमिटीले जि वि स को सहयोगमा गर्दा राम्रो हुनेछ । गा वि स /विव्यस/प्र.अ लाई परिचयात्मक गोष्ठी पहिलो वर्ष र प्र अ लाई मात्र तेश्रो वर्ष पुनर्ताजगी गोष्ठी राखिएको छ । शिक्षकहरुको गोष्ठी पहिलो वर्ष २ दिन र तेश्रो वर्ष १ दिनको लागि हुनेछ । खानेपानीको लागि यसमा बजेट नछुट्याइएतापनि स्टेरिङ्ग कमिटीले/विद्यालय व्यवस्थापन समितिले दातृ सस्था वा त्यस क्षेत्रमा कार्यरत सम्बन्धित निकायको सहयोग लिई सुविधा पुऱ्याउनु पर्नेछ ।

- * प्रति व्यक्ति
- ** औसत एउटा गा वि स मा पाँचवटा विद्यालयको हिसावमा राखिएको छ ।
- *** तालिममा औषत ४० जना सहभागी राखिएको छ ।
- **** निर्माणको लागि लाग्ने खर्च औसतको हिसावमा राखिएको छ ।

“पैसा केही कुरा हो तर सबै कुराचाहिँ होइन ।”

८. अनुसूचीहरु

८.१ आर्थिक लागत तथा संभार मर्मतको व्यवस्था:

विद्यालय, समुदाय, विव्यस, गा.वि.स./नगरपालिकाहरूले यथासम्भव धेरै मूल लागत तथा संभार र मर्मत लागत ब्यहोर्नु जरुरी छ किनभने-

- * यसले उनीहरूमा सुबिधाहरुप्रति स्वामित्वको भावना बढाउने छ,
- * यसले उनीहरूलाई सुबिधाहरुको सम्भार गर्न उत्प्रेरित गर्नेछ,
- * बाहिरबाट प्राप्त गरिने रकमलाई न्यून राखिएमा सरकार र दातृसस्थाहरूले बढी विद्यालयहरूलाई सहयोग गर्न सक्नेछन्,
- * कार्यक्रम कम खर्चिलो र दिगो हुनेछ,

८.२ सम्भाव्य कोषको विकल्प

विकल्पहरु यस प्रकार छन्:

१. अभिभावकहरुबाट सहयोग
२. चन्दा
३. विद्यालयको सम्भार खर्च प्रयोग
४. शिक्षकहरुबाट सहयोग
५. जरिमानाहरुको प्रयोग
६. प्रधानाध्यापक कोष
७. गा.वि.स.बाट सहयोग
८. विव्यसबाट सहयोग
९. विभिन्न आय आर्जन कार्यक्रमहरुको सयोजन
१०. अन्य केही भएमा

“विद्यालयस्य कार्यस्य स्वास्थ्यं प्रसक्तस्य शिक्षणं
ज्ञानं नमई जीवन्तको लागि शिक्षा प्रति हो ॥”

८.३ घरधुरी सर्भेक्षण प्रश्नावलीबारे जानकारी र भर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

१. केही सामान्य प्रश्नहरु बाहेक सबै प्रश्नहरु सरसफाइ कार्यक्रमसग सम्बन्धित छन् ।
२. शुरुमा सामान्य जानकारी सम्बन्धी केही प्रश्नहरु छन् जसले भविष्यमा जानकारी प्राप्त गर्ने, अभिलेख राख्ने र क्रस चेकिङ्ग (Cross checking) गर्ने कार्यमा सघाउ पुर्याउने छन् ।
३. घरधुरी सम्बन्धी सर्भेक्षण प्रश्नावली ४ पृष्ठको छ । ८ वटा सामान्य, २४ वटा विशेष सरसफाइ सम्बन्धी गरी जम्मा ३२ वटा प्रश्नहरु छन् । यी मध्ये धेरैजसो प्रश्न सोधेर भर्नुपर्ने छन् र केही अवलोकन गर्नुपर्ने छ ।
४. समुदायबारे तपाईंका शिक्षक वा साथीहरुसग छलफल गर्नुपर्नेछ जुन कार्यथलोमा जानुभन्दा पहिले नै छनौट गर्नुपर्ने हुनसक्छ । यदि आयोजना/कार्यक्रममा घरसंख्या धेरै भएमा क्रमबद्ध लेखिएको घरसंख्याको अनुपातमा Random Survey गर्नुपर्नेछ ।
५. घरधुरी छान्दा विभिन्न जात, धर्म, संस्कृति, सामाजिक, आर्थिक स्तरको आधारमा छान्नुपर्नेछ ।
६. घरमुलीसग कुरा गर्दा लैङ्गिक समबोध (Gender balance) को दृष्टिकोण राखी गर्नुपर्नेछ ।
७. कार्यथलोमा जानु वा प्रयोग गर्नुभन्दा पहिले नै सबै प्रश्न राम्ररी पढेर प्रश्नावली भर्ने पूर्व अभ्यास गर्नु बेश हुन्छ ।
८. प्रश्नहरुको उत्तर भर्नुभन्दा पहिले उत्तरदाताहरुलाई प्रश्नावली भर्नुको उद्देश्यबारे स्पष्टसग जानकारी दिनुपर्नेछ । प्रश्नावली भर्नुअघि परिचय गर्ने र भरी सकेपछि धन्यवाद दिई विदा हुनु बेश हुन्छ ।
९. सम्भव भएमा प्रश्नहरु उत्तरदाताहरुका स्थानीय भाषामा सोध्नु बेश हुनेछ । सम्भव नभएमा उत्तरदाताहरुलाई सरल, औपचारिक र स्पष्ट ढगले प्रश्नहरु बुझाउनु पर्दछ । तर उत्तर भन्न नपर्नेहरु भन्नु चाहि हुँदैन ।
१०. आवश्यक परेमा प्रश्नहरु सोधेर वा सम्भव भएमा अवलोकन वा अन्य विधिहरुद्वारा पनि जाँच्नु/हेर्नु राम्रो हुनेछ ।
११. उत्तर दिन छुट्याइएको ठाउँ कथकदाचित नपुग भएमा प्रत्येक पृष्ठको शुरुको वा अन्तको खाली ठाउँमा लेख्नु बेश हुनेछ ।
१२. घरधुरीबारे तपाईंहरुले गर्नुभएको अवलोकन वा आफ्नो मनमा परेको प्रभावको आधारमा आफ्नो विचार खुल्ला रुपले लेख्न नविर्सनुहोला ।

८.४ घरधुरी सर्भेक्षण प्रश्नावली

क. सामान्य :

१. अन्तरवार्ता लिएको मिति :

२. आयोजना/कार्यक्रमको नाम .

३. गा.वि.स.को नाम .

४ वडा नं

५. घरधुरी सख्या .

६. उत्तरदाताका नाम .

म/पु

७. शैक्षिक योग्यता .

पढ्न नजान्ने

पढ्न जान्ने

एस.एल.सी भन्दा बढी पढेको

८. परिवार सख्या .

क) वयस्क :

१) पुरुष .

२) महिला .

ख) केटाकेटीहरु :

१) ६-१६ वर्ष

२) १-५ वर्ष

३) १ वर्षमुनि

जम्मा

ख हात धुने :

१. तपाईंलाई हात धुनुको महत्त्वबारे थाहा छ ?

क) १) थाहा छ २) थाहा छैन

ख) थाहा छ भने हात धुनु किन जरुरी छ ?

१) भाडापखालाबाट बच्न

२) सरुवा रोगहरुबाट बच्न

३) दिसा मुखमा परी लाग्ने रोगहरुबाट बच्न

४) अन्य (खुलाउने)

२. तपाईंको घरमा यहाँ तल दिइएका हात धुने सुबिधाहरु छन् ?

१) साबुन २) पानी ३) तौलिया/रुमाल

३. तपाईं हात धुनुहुन्छ ?

क) दिसा गरेपछि १) धुन्छ २) धुन्न

ख) खाना पकाउनु भन्दा अघि १) धुन्छ २) धुन्न

ग) खाना खानुभन्दा अघि १) धुन्छ २) धुन्न

घ) फोहोर कुरा छोएपछि १) धुन्छ २) धुन्न

४. तपाईं हात कसरी धुनुहुन्छ ?

१) साबुन-पानीले धुन्छ २) खरानी पानीले धुन्छ ३) प्राचीले मात्र धुन्छ

४) माटो-पानीले धुन्छ ५) पुच्छु मात्र ६) अन्य (खुलाउने)

ग) शौचालय/चर्पी:

१ चर्पी बनाउनु किन जरुरी छ ?

- १) केटाकेटीका लागि/बूढापाकाका लागि, बिरामी र गर्भिणी महिलाका लागि,
- २) लाज छोप्न र गोप्यताका लागि,
- ३) सफा हुन र वातावरणलाई दुर्गन्धमुक्त राख्न,
- ४) हावा-पानीबाट सुरक्षित हुन र सुबिस्ताको लागि,
- ५) खतरनाक जनावरहरू र कीराहरूबाट सुरक्षित हुनको लागि,
- ६) अन्य (खुलाउने) ।

२. तल दिइएका मानिसहरूले दिसा गरेपछि सफा गर्न केको प्रयोग गर्छन् ?

पुरुषहरू : दुगा, पानी, कागज, पात, अन्य (खुलाउने)

महिलाहरू : दुगा, पानी, कागज, पात, अन्य (खुलाउने)

केटाकेटीहरू : दुगा, पानी, कागज, पात, अन्य (खुलाउने)

३ के तपाईंको विचारमा

क) मानिसको दिसा खतरनाक हुन्छ ?

- १) हो २) होइन ३) थाहा छैन

ख) केटाकेटीको दिसा खतरनाक हुन्छ ?

- १) हो २) होइन ३) थाहा छैन

४. सरुवा रोगहरू मानिसहरूमा कसरी फैलिन्छन् ? वा कुन कुन माध्यमबाट फैलिन्छन् ?

क) फोहोर हातबाट १) हो २) होइन ३) थाहा छैन

ख) भ्रिगा/कीराबाट १) हो २) होइन ३) थाहा छैन

ग) फोहोर पानीबाट १) हो २) होइन ३) थाहा छैन

घ) माटो/सागसब्जीबाट १) हो २) होइन ३) थाहा छैन

ड) पशु/पक्षीहरूबाट १) हो २) होइन ३) थाहा छैन

च) अन्य (खुलाउने)

५. तपाईंको घरमा चर्पी छ ?

क) १) छ २) छैन

ख) छ भने त्यसको अवलोकन गरी कस्तो खालको छ लेख्नुस् .....

६ चर्पी छैन भने दिसा गर्न कहाँ जान्छन् ?

१) केटाकेटी :

क) खेत-बारीमा ख) खोलामा ग) वनमा घ) मैदानमा ड) झ्यासमा च) अन्य

२) पुरुषहरू:

क) खेत-बारीमा ख) खोलामा ग) वनमा घ) मैदानमा ड) झ्यासमा च) अन्य

३) महिलाहरू:

क) खेत-बारीमा ख) खोलामा ग) वनमा घ) मैदानमा ड) झ्यासमा च) अन्य

- ७ तपाईंको घरमा चर्पी छ भने त्यो क-कसले प्रयोग गर्छन् ?
- १) महिलाहरूले मात्र   २) पुरुषहरूले मात्र   ३) केटाकेटीहरूले मात्र
४) सबैले   ५) महिला र केटाकेटीहरूले मात्र   ६) प्रयोग गरेको छैन

घ. खेर गएको पानीको व्यवस्था:

१. तपाईंको घरमा निस्केको फोहोर पानी कहाँ तह लगाउनु हुन्छ ? (अवलोकन गर्ने)
- १) तरकारी बारीमा   २) ढलमा   ३) बगैँचामा
४) पानी सोस्ने खाडलमा   ५) कुलो/खोला/खोल्सामा   ७) अन्य (खुलाउने)
- २ के तपाईंको घरको छेउछाउमा फोहोर पानी जमिरहेको छ ?
- क) १) छ   २) छैन
ख) छैन भने त्यो पानी कहाँ कसरी निकास गर्नुभएको छ ?
- ३ के तपाईंलाई यसो हुनु ठीक हो भन्ने लाग्छ ?
- क) १) हो   २) होइन   ३) थाहा छैन
ख) होइन भने स्वास्थ्यका समस्या केबाट पैदा भएका होलान् ?
- १)   २)   ३)

ङ खानेपानी र खानाको सुरक्षा:

- १ तपाईं घरमा पानी तथा खाना संचय गरेका भाँडा के ले सफा गर्नुहुन्छ ?
- १) खरानी पानीले   २) साबुन पानीले
३) भुस पानीले   ४) पानीले मात्र
५) माटो पानीले   ६) अन्य (खुलाउने)
- २ तपाईं खानेपानी र खानेकुरा ढाक्ने गर्नुहुन्छ ?
- क) १) हो   २) होइन
ख) हो भने, अवलोकन गर्नुोस् ।
टिप्पणी . . . . .
- ३ खराब पानीले कस्तो बिमार उत्पन्न गर्छ ?
- १) दिसापखाला   २) टाइफाइड   ३) हैजा   ४) आउँ
५) जुका   ६) जन्डिस   ७) पोलियो
८) अन्य (खुलाउने)

च) घर आँगनको सफाइ:

- १ तपाईं आँगन सफा गर्नुहुन्छ ?
- क) १) हो   २) होइन
ख) हो भने अवलोकन गर्ने
२. तपाईं कसिङ्गर कहाँ तह लगाउनुहुन्छ ?
- १) फोहोरमैला तह लगाउने खाल्डोमा   २) फोहोरमैला फाल्ने ढ्वाडमा
३) बगैँचामा   ४) खेतमा   ५) बाटोमा   ६) चौरमा

- ३ तपाईंलाई फोहोरमैला तह लगाउने खाल्डोका फाइदाहरूबारे थाहा छ ?
- क) १) थाहा छ २) थाहा छैन
- ख) थाहा छ भने फाइदाहरू के के हुन् ?
- १) २) ३) ४)

छ) पुनर्जलीय उपचार :

- १ तपाईंका घरमा गएको चार हप्तामा कसैलाई भ्र्नाडापखाला लागेको थियो ?
- क) १) हो २) होइन ३) थाहा छैन
- ख) भ्र्नाडा-पखाला लाग्नुको कारण के हो ?
- १) सरसफाइको कमी २) दूषित पानी ३) दूषित खाना
- ४) अन्य खुलाउने)

- २ भ्र्नाडापखाला लाग्यो भने तपाईं के गर्नुहुन्छ ?
- १) २) ३) ४) ५)

३. तपाईंलाई जीवन जल बनाउन आउँछ ?
- क) १) आउँछ २) आउँदैन
- ख) आउँछ भने कसरी बनाउनु हुन्छ त ?
- उत्तर.....

- ४ तपाईंको गाउँमा चाहिएको बेलामा जीवन जल पाइन्छ ?
- १) पाइन्छ २) पाइँदैन ३) थाहा छैन
- घरधुरी अवलोकन गर्दा तपाईंले देखेको आधारमा सरसफाइ बारे आफ्नो विचार लेख्नुहोस् ।
-
-
-

अन्तरवार्ता लिनेको नाम:

८.५ घरधुरी सर्भेक्षण प्रश्नावलीको विश्लेषण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु :

क) सामान्य .

- १ प्रश्न न. १, २, ३ र ४ को जे हो त्यही लेख्ने ।
- २ प्रश्न न. ५ र ६ जति प्रश्नावली भरेको छ त्यसको भरेको जम्मा सख्या जति आउँछ त्यति सख्या (म/पु सख्या सहित) लेख्ने ।
- ३ प्रश्न न. ७ र ८ मा बक्सको जम्मा गर्दा जति अङ्क आउँछ त्यति लेख्ने ।

ख) हात धुने .

- १ प्रश्न न १ ज्ञान बारे हो । क र ख को दुईवटा सही उत्तर भएमा पूर्णाङ्क १०० दिने क र ख को एउटा मात्र उत्तर सही दिएमा ५० अङ्क दिने र थाहा छैन भनेमा शून्य अङ्क दिने ।
- २ प्रश्न न. २ सुविधा बारे हो । प्रत्येक ठीक उत्तरलाई ३३/३३ अङ्क राखिएको छ त्यसैले एउटा भने ३३ दुई वटा भने ६६ र तीनवटा भने १०० अङ्क दिने ।
३. प्रश्न न ३ र ४ अभ्यासबारे हो । प्रश्न न. घ मा प्रत्येक सही उत्तरमा २५ अङ्क राखिएको छ । त्यस्तै प्रश्न न ४ को १ र २ लाई १००/१०० अङ्क, ३ र ४ लाई ५०/५० अङ्क र ५ र ६ लाई शून्य अङ्क राखिएको छ । अभ्यासको लागि प्रतिशत निकाल्दा प्रश्न न ३ र ४ दुवैमा आएको अङ्कलाई २ ले भाग गर्दा जति निस्कन्छ उति सख्या प्रतिशत मानिने छ ।

ग) शौचालय/चर्पी .

- १ प्रश्न न १, ३ र ४ ज्ञान बारे हुन् । प्रश्न न १ मा दुईवटा सही उत्तर दिएमा १०० अङ्क दिने र एउटा मात्र सही उत्तर दिएमा ५० अङ्क दिने त्यस्तै प्रश्न न ३ मा क को ५० अङ्क र ख को ५० अङ्क गर्ने र प्रश्न न. ४ मा क देखि ड सम्ममा कुनै चारवटा उत्तर मिलेमा १०० अङ्क दिने र एउटा मात्र उत्तर मिलेमा २५ अङ्क दिई जोड्नु पर्नेछ । ज्ञानको ३०० पूर्णाङ्क आएको अङ्कलाई ३ ले भाग गरी निस्केको अङ्क नै ज्ञानको प्रतिशत हुनेछ ।
२. प्रश्न न २, ६ र ७ अभ्यासबारे हुन् । प्रश्न न. २ को उत्तरमा पानी दिएमा सही उत्तर मानिने छ र पुरुष/महिला/केटाकेटी प्रत्येकलाई ३३/३३ अङ्क दिइएकोछ । प्रश्न न. ६ को उत्तर जुनसुकै दिए पनि गलत अभ्यास भनी शून्य अङ्क दिइने छ । प्रश्न न ७ मा महिला/पुरुष केटाकेटी हरेकलाई ३३/३३ अङ्क राखिएको छ । सबै र तीनैवटा उत्तर दिएमा १०० अङ्क मानिने छ । तीनवटै गरी आएको जम्मा अङ्कलाई ३ ले भाग गर्दा निस्केको अङ्कलाई अभ्यासको प्रतिशत मानिने छ ।
३. प्रश्न न. ५ सुविधाबारे हो । यसमा क मा छ उत्तर आएमा र अवलोकन गर्दा चर्पी बनाई प्रयोग गरेको देखिएमा १०० अङ्क दिने र छ भनी चर्पीको प्रयोग नगरेमा ५० अङ्क र चर्पी नभएमा शून्य अङ्क दिने ।

घ) खेर गएको पानीको व्यवस्थापन .:

१. प्रश्न न. ३ ज्ञानबारे हो । यसमा क को हो उत्तर भनी ख मा कुनै एउटा सही उत्तर दिएमा १०० अङ्क दिने र क को हो भनी ख मा उत्तर नदिएमा ५० अङ्क दिने ।
- २ प्रश्न न २ सुविधाबारे हो । यसमा क कको छ उत्तर दिएमा शून्य अङ्क र छैन भनी उत्तर दिई "ख" मा सही ठाउँमा निकास गरेको भए १०० अङ्क दिने ।

३. प्रश्न नं. १ अभ्यासबारे हो । यसमा क को उत्तर १, २, ३ र ४ मध्ये कुनै उत्तर दिई अवलोकन गर्दा ठीक देखिएमा १०० अङ्क दिने नत्र शून्य अङ्क दिने ।
- ड) खानेपानी र खानाको सुरक्षा :
- १ प्रश्न नं. ३ ज्ञानबारे हो । यसमा चारवटा सही उत्तर मिलाएमा १०० अङ्क दिने र चारवटा भन्दा कम उत्तर मिलाएमा प्रत्येकको सही उत्तरलाई २५ अङ्कको दरले दिने ।
२. प्रश्न नं. १ सुविधाबारे हो । यसमा १, २ र ३ को उत्तर दिएमा १०० अङ्क दिने र ४ र ५ को उत्तर दिएमा ५० अङ्क, अन्य सही उत्तर आएका पुरा अङ्क दिने र ठीकै उत्तर आएमा ५० अङ्क दिने ।
- ३ प्रश्न नं. २ अभ्यासबारे हो । यसमा “क” को उत्तर हो भनेमा र अवलोकन गर्दा सही देखिएमा १०० अङ्क दिने, कुनै छोपेको कुनै नछोपेको भए ५० अङ्क दिने ।
- च) घर आँगनको सरसफाइ :
१. प्रश्न नं. ३ ज्ञानबारे हो । यसमा “क” को थाहा छ उत्तर आएमा र कुनै २ वटा फाइदा भनेमा १० अङ्क दिने एउटा मात्र फाइदा भनेमा ५९ अङ्क दिने र फाइदा भन्न नसकेमा २५ अङ्क दिने ।
- २ प्रश्न नं. २ सुविधाबारे हो । यसमा १ र २ को उत्तर भनेमा १०० अङ्क ३ र ४ को उत्तर भनेमा ५० अङ्क र ५ र ६ को उत्तर भनेमा शून्य अङ्क दिने ।
३. प्रश्न नं. १ अभ्यासबारे हो । यसमा “क” को हो भनी घर आँगन सफा देखिएमा १०० अङ्क, ठीकै देखिएमा ५० अङ्क, अलि फोहोर देखिएमा २५ अङ्क र सारै फोहोर देखिएमा शून्य अङ्क दिने ।
- छ) पुनर्जलिय उपचार :
१. प्रश्न नं. १ ज्ञानबारे हो । यसमा “क” को हो उत्तर दिई “ख” को कुनै दुई सही उत्तर दिएमा १०० अङ्क, १ वटा मात्र सही उत्तर दिएमा ५० अङ्क र “ख” को उत्तर दिन नसकेमा २ अङ्क दिने ।
२. प्रश्न नं. ४ सुविधाबारे हो । यसमा पाइन्छ भन्ने उत्तर दिएमा १०० अङ्क दिने, थाहा छैन भनेमा वा पाइँदैन भनेमा शून्य अङ्क दिने ।
- ३ प्रश्न नं. २ र ३ अभ्यासबारे हुन् । प्रश्न नं. २ को उत्तरमा सही चारवटा उत्तर दिएमा १०० अङ्क दिने र एउटा ठीक उत्तर दिएमा २२/२५ अङ्कको दरले दिने । प्रश्न नं. ३ मा “क” को आउँछ भनी उत्तर दिई “ख” को बारेमा पनि सही उत्तर आएमा १०० अङ्क दिने र मिल्दोजुल्दो उत्तर आएमा ५० अङ्क दिने/नमिल्दो उत्तर आएमा शून्य अङ्क दिने ।
- ज) घरधुरीको अवलोकन गर्दा माथि दिएको उत्तरमा नमिलेको सरसफाइ सम्बन्धी मुख्य बुँदा भएमा लेख्नुहोला ।

विश्लेषण गरी साराश तयार गर्दा हरेकको ज्ञान, सुविधा र अभ्यासको प्रतिशत स्पष्ट निकाली विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम निर्देशिकाको पेज नं. ३२ लक्ष्यमा देखाइएको हरेक सन्देशको ज्ञान, सुविधा र अभ्यासको सूचाङ्क अनुसार वा चार्ट तयार गरी देखाउनुहोस् ।

८.६ विद्यालय सहभागितामूलक अध्ययनको लागि मार्गदर्शन

विद्यार्थीहरूको व्यक्तिगत सरसफाइ तथा विद्यालयको सरसफाइ सम्बन्धी स्थितिबारे जानकारी प्राप्त गर्न

PRA वा (Participatory Rural Appraisal)

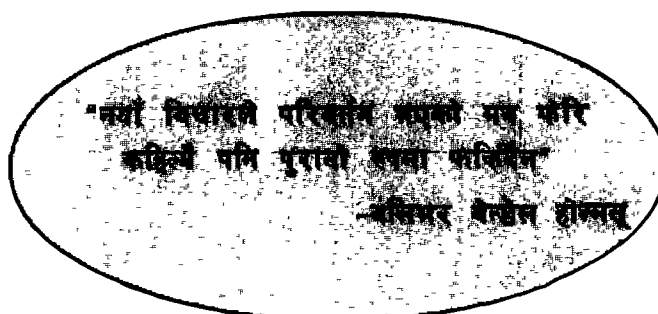
PHAST वा (Participatory Hygiene and Sanitation Transformation)

TRIPLE 'A' वा (Assessment Analysis and Action)

अन्य कुनै सहभागितामूलक विधि प्रयोग गर्न सकिनेछ उदाहरणको लागि

व्यक्तिहरू	दिसा गर्ने ठाउँहरू						
	चर्पी	झ्यास	खोला/नदी	आँगन/घर पछाडि	सडक/गोरेटो	मैदान	अन्य खुलाउने
वालबालिका							
महिला							
पुरुष							

तपाईंलाई माथिको सहभागितामूलक विधि प्रयोग गर्न आउँदैन भने विद्यार्थीहरूका आनीबानी र भावनाहरूको साथसाथै सरसफाइ सम्बन्धी विद्यालयको स्थितिको अध्ययन गर्नको निमित्त "स्व-निरीक्षण फारम/चेक लिस्ट" प्रयोग गर्नेस् ।

८.७ मासिक निरीक्षण फारम

१)	हात धुने गरेको छ ? छैन भने किन ?	छ	छैन
२.	चर्पीको प्रयोग गरेको छ ? छैन भने किन ?	छ	छैन
३.	कक्षा कोठा सफा छ ? छैन भने किन ?	छ	छैन
४.	शरीर/लुगा सफा छ ? छैन भने किन ?	छ	छैन
५	<u>पुनर्जलीय</u> उपचार गर्ने गरेको छ ? छैन भने किन ?	छ	छैन

निम्न लिखित बुँदाहरु सम्बन्धमा अरु फिडब्याक दिनुोस्:

क) व्यक्तिगत सरसफाइ -

ख) विद्यालयको सरसफाइ -

ग) वातावरणीय सरसफाइ -

.....
विद्यार्थीको नाम

.....
कक्षा

.....
सत्र

.....
महिना

आउँदो महिनाको लागि प्रतिबद्धता:

८.८ जिल्ला स्तरिय स्टेरिङ्ग कमिटी (Steering Committee) मुख्य भूमिका तथा दायित्व

१. नीति, निर्देशन, ढाँचा आदिको निर्माण गर्ने ।
  २. शैक्षिक सामग्रीहरूको उत्पादन/वितरण गर्ने ।
  ३. तालिम/गोष्ठि कार्यक्रम संचालन गर्ने गराउने ।
  ४. कार्यक्रमको बजेट निकासा, अन्य आर्थिक सहयोग जुटाउन मद्दत गर्ने ।
  ५. निरन्तर अनुगमन, निरीक्षण, मूल्याङ्कन आदि गर्ने, गराउने ।
  ६. केन्द्रीय स्तरीय तथा जिल्ला स्तरीय विभिन्न सरकारी, गैरसरकारी संघ संस्था आदि निकायहरूसँग समन्वय, समझदारी एव सहयोग लिई कार्यक्रम संचालन गर्न टेवा पुऱ्याउने ।
  ७. विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमलाई उत्कृष्ट गर्ने गराउनेलाई प्रोत्साहन स्वरुप पुरस्कार वा केही कुरा जि.वि.स. वा अरु निकायले सहयोग पुऱ्याउने ।
- ८ विभिन्न स्तरीय विद्यालयलाई सहयोग पुऱ्याउन जि.वि.स./गा.वि.स वा अन्य निकाय मार्फत सहयोग पुऱ्याउने र विद्यालयको भौतिक सुविधा एव अन्य सहयोगको लागि दातृसस्था एवं अन्य निकायसंग सहयोग लिने ।

नोट: क) यो कार्यक्रम सहयोग र संचालन गर्न सबै स्टेरिङ्ग कमिटिका सदस्यहरूको महत्त्वपूर्ण दायित्व हुनेछ । जसमा अध्यक्षले नेतृत्व लिने र सदस्य सचिवले सबै सदस्यहरूको सहयोग लिई कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्नेछ । कुनैपनि कार्यक्रम संचालन गर्दा स्टेरिङ्ग कमिटी के, कहिले, कसरी, कहाँ गर्ने जिल्लाको अवस्था परिस्थिती अनुसार क्षेत्र र केन्द्रमा समयमै जानकारी दिई कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्नेछ ।

ख) यस कार्यक्रमको लागि विद्यालय सरसफाइ स्टेरिङ्ग कमिटिको नाममा अध्यक्ष, सचिव र सयोजनको सयुक्त हस्ताक्षरबाट खाता खोली ती मध्ये कुनै दुईको हस्ताक्षरबाट कारोबार गर्न सकिने छ ।

८.९ गा.वि.स./विद्यसका अध्यक्ष तथा प्रधानाध्यापकको भूमिका

१. स्वास्थ्य र सरसफाइलाई उच्च प्राथमिकता दिने कार्यक्रममा विद्यालय तथा समुदायमा आफू नमूना बन्ने ।
२. विभिन्न क्रियाकलापहरूको लागि कोष सकलन गर्न समय-समयमा विभिन्न क्रियाकलापहरूको आयोजना गर्ने
३. सरसफाइको सूचक र मापदण्ड अनुसार हरेक उत्सव र कार्यक्रममा केही न केही क्रियाकलापहरू सचालन गर्ने ।
  ४. सरसफाइ अभियानमा सबै विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी एवम् गा.वि.स. पदाधिकारीहरू/विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू, अभिभावकहरूलाई सलग्न गराउने ।
  ५. विद्यालय सरसफाइ प्याकेजको कार्ययोजना बनाउन कार्यान्वयन गर्न नेतृत्व लिने ।
  ६. गा.वि.स./क्लब/समूहहरूको तालिम/परिचयात्मक गोष्ठीहरू सचालन गर्ने, गराउने ।
  ७. स्थानीय श्रोत साधनको परिचालन गर्ने गराउने व्यक्तिहरूको खोजी गरी सलग्न गराउने, विशेष क्रियाकलापहरू जस्तो कोष सकलन, निर्माण तथा सभार मर्मतमा सहयोग गर्ने ।
८. स्वास्थ्य तथा सरसफाइको प्रवर्द्धनका लागि क्लब/समूह गठन गर्ने (प्र.अ.) ।
९. विद्यार्थी/शिक्षक र कर्मचारीहरूको सलग्नतामा सरसफाइ सम्बन्धी क्रियाकलापको नियमित समयतालिका र नियम बनाउने (प्र.अ.) ।

८.१० शिक्षकहरूको भूमिका

१. आफ्नो विद्यालयका विद्यार्थीहरूको समूह/क्लब बनाउन मद्दत गर्ने ।
२. समूह/क्लबका सदस्यहरूको लागि १ दिने तालीम संचालन गर्ने ।
३. घरघुरी सर्भेक्षण प्रश्नावली भर्न समूह/क्लबलाई सहयोग गर्ने र विश्लेषण/सम्पादन गर्ने ।
४. समूह/क्लबलाई वार्षिक कार्य योजना बनाउन मद्दत गर्ने ।
५. समूह/क्लबलाई हरेक ३/३ महिनामा हुने अभियान संचालन गर्न /गराउन सहयोग पुऱ्याउने ।
६. सरसफाइ प्रवर्द्धन गर्न र नौलो सृजनसिल क्रियाकलापहरू गर्न समूह/क्लबलाई सहयोग गर्ने र संचालन गर्ने/गराउने ।
७. विद्यालयको सरसफाइ सम्बन्धी निर्माणका कुराहरू शौचालय, फोहोर फाल्ने खाडल, पानी सोस्ने खाडल, करेसाबारी, बगैँचा, धाराको प्लेटफर्म, पानीको निकास जस्ता कुराहरू राम्ररी बनाउन र सभार मर्मतमा जोड दिने ।
८. कार्यक्रमसग सम्बन्धित औजार, उपकरणलाई सुरक्षित राख्न लगाई प्रयोग गर्न लगाउने र सरसफाइ कोष खडा गर्ने ।
९. शैक्षिक सामग्रीको विकास, प्रयोग र निरन्तरतामा विशेष जोड दिने ।
१०. विद्यालय र समुदायमा स्वास्थ्य र सरसफाइलाई उच्च प्राथमिकता दिई आफू नमूना बन्ने ।
११. कार्ययोजना अनुरूप संचालन भएका कार्यकलापहरूलाई अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी प्रोत्साहन गर्ने ।
१२. विद्यार्थीहरूलाई सीपमूलक शिक्षा दिई व्यवहारिकतामा उतारेको छ छैन जाँच्ने

नोट: हरेक समूह/क्लबमा विद्यालयको अवस्था अनुसार अन्दाजी २० देखि ४० जना सदस्य बनाउदा बेस हुनेछ । जसमा प्रा.वि. भए कक्षा ३ को ४ जना, कक्षा ४ को ७ जना, कक्षा ५ को ९ जना गरी २० जना, नि.मा.वि. भए कक्षा ३ को २ जना, कक्षा ४ को ४ जना, कक्षा ५ को ६ जना गरी ३० जना र मा.वि. भए कक्षा ४ को २, कक्षा ५ को ४, कक्षा ६ को ६, कक्षा ७ को ८, कक्षा ८ को १० र ९ को १० गरी जम्मा ४० जनाको क्लब/समूह बनाए बेस होला ।

द.११ विद्यालयका समूह/क्लबका जिम्मेवारीहरू

१. समूह/क्लबका सम्पूर्ण सदस्यहरूले विद्यालय र समुदायमा स्वास्थ्य र सरसफाइलाई उच्च प्राथमिकता दिई घरमा शौचालय, फोहोर फाल्ने खाडल आदि बनाई आफू नमूना बन्ने
२. घरधुरी सर्भेक्षण प्रश्नावली भर्ने र शिक्षकले विश्लेषण/सम्पादन गरेको सिक्ने ।
३. वार्षिक कार्ययोजना बनाउने ।
  ४. हरेक ३/३ महिनामा सरसफाइ अभियान सचालन गर्ने ।
  ५. विद्यालयको सरसफाइ कार्यक्रमलाई निर्माण, सभार-मर्मत र निरन्तरता दि प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गर्ने र सरसफाइ कोष खडा गर्न सहयोग गर्ने ।
  ६. औजार र उपकरणलाई सुरक्षित राखी प्रयोग गर्ने ।
  ७. समुदायले सरसफाइ सम्बन्धी कार्यकलापहरूलाई व्यवहारमा उतार्न र प्रवर्द्धन गर्न विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरू सचालन गर्ने ।
  ८. विद्यालय नआउने विद्यार्थीहरूका लागि घरभेट कार्यक्रम सचालन गर्ने ।
  ९. शैक्षिक सामग्रीहरू विकास गरी विद्यालय र समुदायमा प्रयोगमा ल्याउने ।
१०. विद्यालयको विभिन्न किसिमका अतिरिक्त कृयाकलापहरू शिक्षकहरूको सहयोग लिई गर्ने ।

८.१२ राष्ट्रिय सरसफाइ नीति

विद्यालय सरसफाइ

विद्यालय भनेको बालबालिकाहरूका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण ठाउँ हो । विद्यालयहरूले आफ्ना विद्यार्थीहरू मार्फत् विस्तारित कार्यकलापहरूको सहायताले परिवार र समुदायहरूमा प्रभाव पार्न सक्छन् । त्यसकारण विद्यालयहरूमा सरसफाइ सम्बन्धी सुबिधाहरू प्रभावकारी र पर्याप्त हुनु जरुरी छ ।

१. नयाँ विद्यालयलाई स्वीकृति दिनुभन्दा अघि र चालु विद्यालयको स्तर उकास्नका लागि चर्पी सम्बन्धी आवश्यकताहरूलाई आधारभूत पूर्वशर्तका रूपमा लिइनु पर्दछ । चर्पी विद्यार्थी र शिक्षकहरूकालागि स्वास्थ्यकर र पर्याप्त हुनु जरुरी छ । केटी विद्यार्थीहरूको गोप्यता सम्बन्धी आवश्यकता जस्ता लैङ्गिक पक्षहरूलाई ध्यानमा राखी चर्पीको निर्माण गरिनुपर्छ ।
२. विद्यार्थीहरूको स्वास्थ्य सम्बन्धी ज्ञान बढाउनु । यसको लागि सरसफाइ मात्र पर्याप्त हुँदैन । ज्ञानको प्रयोग त वास्तविक जीवनमा नै गर्ने गरिन्छ । त्यसकारण गाविस तथा विद्यालय सचालक समिति/विद्यालयहरूलाई सलनन गराई ज्ञान र व्यवहारलाई समान अनुपातमा समाहित गर्ने गरी माध्यमिक विद्यालय स्तरसम्म स्वास्थ्य र स्वास्थ्य शिक्षाको आवश्यकतामा हेरफेर गरिनुपर्छ ।
३. बालबालिकाहरू सिक्न र अरु मानिसहरूलाई मद्दत गर्न ज्यादै उत्सुक हुन्छन् र उनीहरू ज्यादै सक्रिय, फूर्तिला र आफूले जानेसुनेका कुरा सुनाउँदै हिड्ने पनि हुन्छन् । सरसफाइ सम्बन्धी आनीबानी सिक्न र सरसफाइ सम्बन्धी सुबिधाहरूको प्रयोग गर्न सिक्नको लागि सबभन्दा उपयुक्त समय बाल्यकाल नै हो । घर-परिवारमा स-साना भाइ-बहिनीहरूको हेरचाह गर्नमा बालबालिकाहरूको ज्यादै महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । त्यसकारण विद्यालय सरसफाइ र स्वास्थ्य शिक्षाको प्याकेजको निर्माण गर्नु र एकरूपता, स्तरीयता, प्रभावकारिता, कुशलता र लागतको साभेदारी आदि कुरालाई ध्यानमा राखी जिल्ला स्तरीय सचालक समिति मार्फत् त्यसलाई गहन रूपले प्रयोग गर्नु जरुरी छ ।
४. प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरूका लागि बन्दोबस्त मिलाइने सबै तालिम/कार्यशाला गोष्ठीहरूलाई विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमको प्याकेजको अभिन्न अङ्गका रूपमा समावेश गरिनु जरुरी छ । त्यस्तो स्तरीकृत तालिम प्याकेज उक्त उद्देश्यका निमित्त सुहाउँदिलो हुने गरी विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रमका आधारमा निर्माण गरिने छ ।

८.१३ योजना निर्माता तथा कार्यान्वयनकर्ताहरूलाई पत्र

यो विद्यालयको सरसफाइको स्थितिलाई प्रबर्द्धन गर्ने विषयको मार्गदर्शन पुस्तिका हो । यसलाई पूरा पढेर प्रयोगमा ल्याउनु होला । कुनै समस्या परेमा हामीलाई जानकारी दिनुहोला ।

यो तपाईंको आफ्नै दस्तावेज हो । सुधारको लागि फिडब्याक प्रस्तुत गरी तपाईं यसलाई अभि राम्रो बनाउन सक्नुहुन्छ । विद्यालय सरसफाइ सम्बन्धी शिक्षा कार्यक्रम माफत केटाकेटीहरूको जीवन रक्षा, वृद्धि तथा बिकासमा हात बढाऔं ।

.....

.. .. .

मिति.

श्री .. . . . .

विषय. सुभाव/फिडब्याक

मार्गदर्शन पुस्तिकामा सुधार गर्नको निमित्त निम्न लिखित सुभाव/पृष्ठपोषण (फिडब्याक) हाम्रो स्थलगत अनुभवको आधारमा प्रस्तुत छः

प्रमुख सकारात्मक बुँदाहरु:

क)

ख)

ग)

सुधार सम्बन्धी प्रमुख बुँदाहरु:

क)

ख)

ग)

अन्य, (केही भएमा):

क)

ख)

ग)

केटाकेटीहरूको जीवनको गुणस्तरमा सुधार ल्याउनको निमित्त मलाई/हामीलाई सुभाव/फिडब्याक दिने मौका दिनुभएकोमा धन्यवाद ।

भवदीय

8.14 References:

1. A Manual on School sanitation and Hygiene
UNICEF/IRC
2. Primary School Physical Environment and Health
WHO
3. National Level Sanitation Study Report
CEWES UNICEF
4. School Sanitation and Hygiene -National Workshop Report
ESS/DWSS & CEWES/UNICEF
5. How to improve School Latrine
Nutrition Magazine-Namaste Lal Shrestha
6. Training Manual for Primary School Health Education
Child to Child Approach - Ms. Granzyna Bonati
7. Basic Sanitation Package
ESS/DWSS & CEWES/UNICEF
8. Prevention of Communicable Disease book
Common Diseases of Children -Namaste Lal Shrestha/ Rajya Laxmi Nakarmi
9. School Sanitation Hygiene Education
UNICEF
10. School Sanitation Programme in Mozambic
11. CEWES/UNICEF Focal Person Meeting Report
12. School Sanitation Programme Guideline
BPEP/MOE

थप जानकारीको लागि सम्पर्क राख्नुोस:

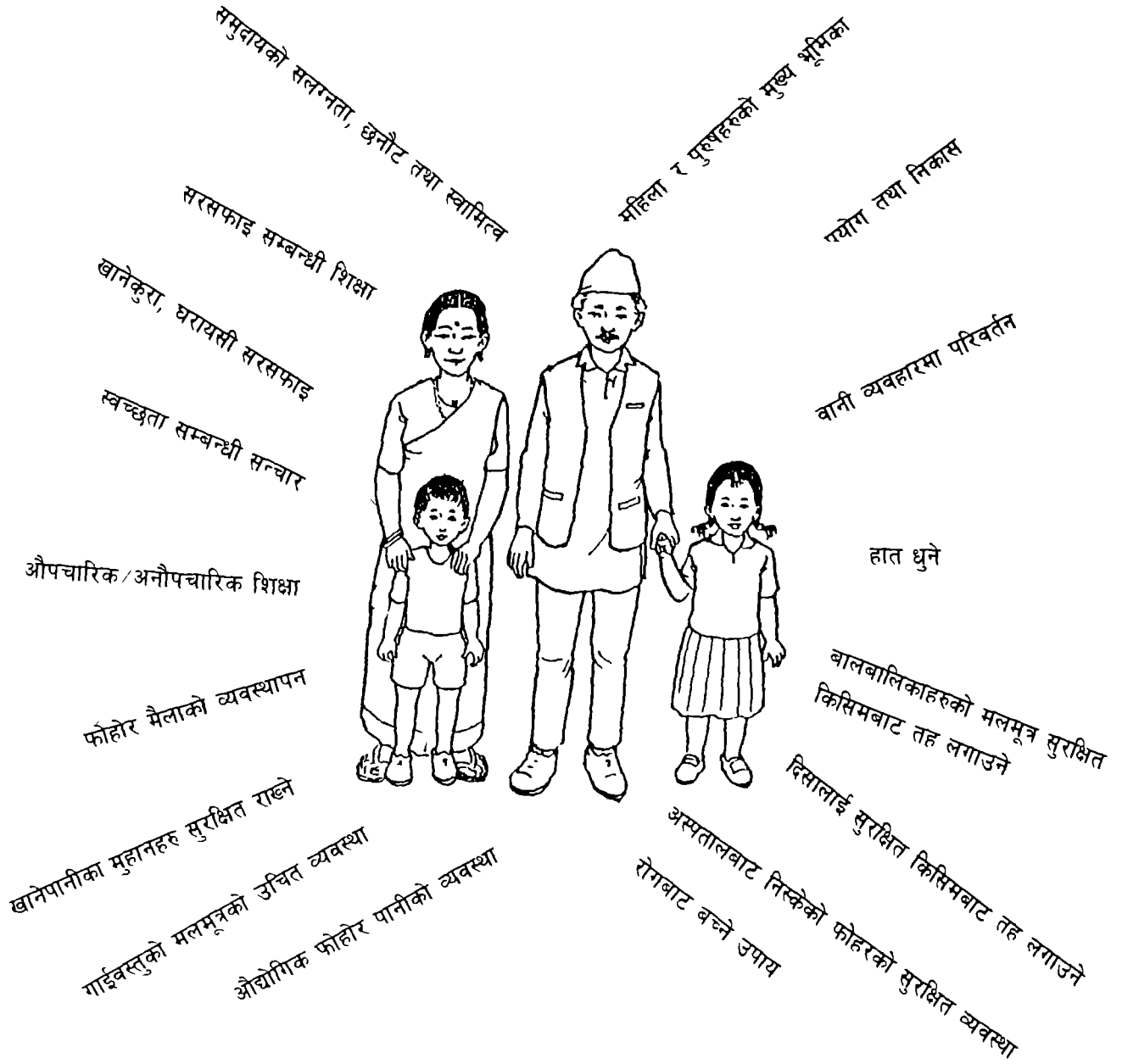
नमस्तेलाल श्रेष्ठ

प्रोजेक्ट अफिसर, खानेपानी तथा सरसफाइ शाखा, युनिसेफ

फोन: ५२३२०० एक्स. ११४२ फ्याक्स नं.: ९७७-१-५२७२८०

E-mail NL Shrestha @ unicef.org.np

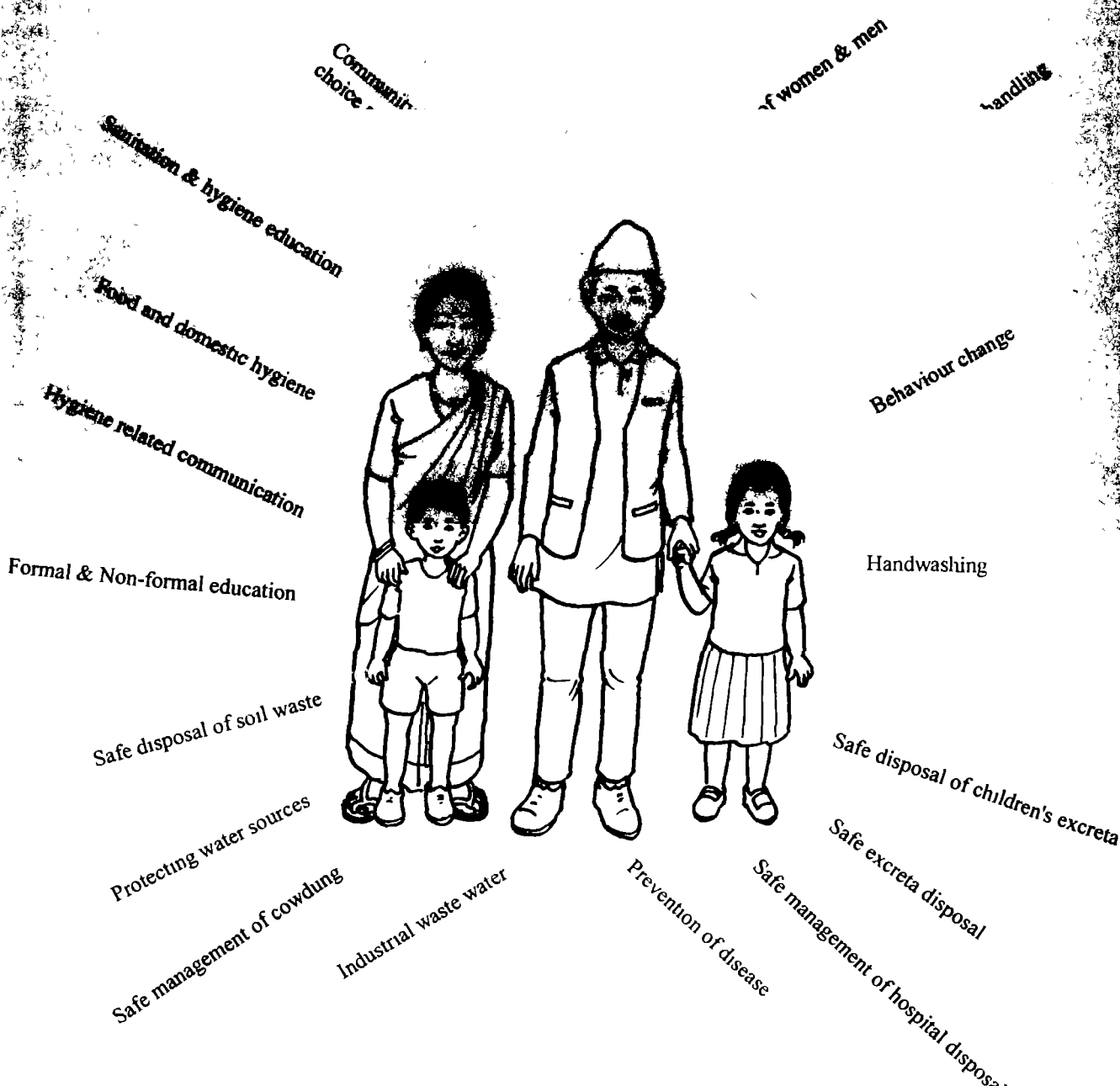
सरसफाइ भनेको .....

(जनसमुदाय सरसफाइ क्रियाकलापका केन्द्र बिन्दु हुन्)

SANITATION IS .....

**People are at the heart
of sanitation**

8.14. References:

- 1) A Manual on School Sanitation and Hygiene
UNICEF/IRC
- 2) Primary School Physical Environment and Health
WHO
- 3) National Level Sanitation Study Report CE/WEB UNICEF
- 4) School Sanitation and Hygiene-National Report
ESS/DWSS & CE/WES/UNICEF
- 5) How to Improve School Latrine
Nutrition Magazine- NLS
- 6) Training Manual for Primary School Health Education
Child to Child Approach - Ms Granzyna Bonati
- 7) Basic Sanitation Package
ESS/DWSS & CENVES/UNICEF
- 8) Prevention of Communicable Disease Book
Common Diseases of Children - NLS & RLK
- 9) School Sanitation and Hygiene Education
UNICEF
- 10) School Sanitation Programme in Mozambique
- 11) CE/WES/UNICEF Focal Person Meeting Report
- 12) School Sanitation Programme Guideline
BPEP/MOE

8.13. National Sanitation Policy

School Sanitation

School is the most important place for children. School can influence families and communities with the help of outreach activities through their students. It is therefore important that school must have effective and adequate sanitation facilities.

- 1 Latrine component needs to be made basic requirement prior to approval of new school and for upgrading existing school. The latrine needs to be hygienic and sufficient for the students and teachers. The latrines should be constructed considering the gender aspect such as the privacy need of the girl students.
- 2 Increasing students knowledge about health. Hygiene/Sanitation is not enough. The knowledge is practised in real life. Therefore, health and hygiene education up to secondary level need to be modified incorporating theory and practical in equal proportion with VDC and SMC/Schools.
- 3 Children are very eager to learn and help others and are very active energetic and communicative. Childhood is the best time to learn hygiene behaviour and practice sanitation facilities. Children have important role in the household for taking care of younger brothers and sisters. Therefore, a systematic school sanitation and hygiene education package (SSHEP) needs to be developed and used in intensive way through district level steering committee for the uniformity, standardisation, effectiveness, efficiency and cost sharing.
- 4 All primary school teacher's training /Workshops need to be included as a part of school sanitation program. The standard training package will be developed on the basis of SSHEP for this purpose.

8.12. Letter to Planners and Implementators

This is a guidebook for the promotion of sanitation and hygiene in the school. Please go through and use it in the school. If you get any problem, please let us know.

This is your document. You can make it better by providing feedback for improvement. Let's join our hands for the survival, growth and development of children through school sanitation and hygiene education programme.

.....

Date:

To CEM/WES/UNICEF

Subject Feedback

Please find the following feedback from my/our field experience for your further improvement/information:

Main Positive Points-

A)

B)

C)

Main Improvement Points-

A)

B)

C)

Other, if any-

A)

B)

C)

Thanks for giving me/us an opportunity for feedback for the betterment of children's lives.

Sincerely yours'

8.11. Roles of School Club/Group

1. Club/Group members must be role model for sanitation practices constructing latrine, garbage pit etc.
2. Fill out "Baseline Survey Questionnaire" and practice to compile data as per teacher guidance (only senior students)
3. Prepare an Annual Plan of Action for the programme implementation.
  4. Conduct Sanitation Campaign quaterly with the support of Headmaster/Teachers, VDC, SMC and other concerned.
  5. Support necessary action to collect the latrine construction and maintenance of fund for the school facilities.
  6. Use and properly store tools, equipment and materials as and when necessary.
  8. Conduct door to door sanitation and hygiene activities for out of school children.
  9. Develop educational materials for use in the school and the community.
10. Conduct additional/extra curriculum activities with the help of headmaster and teachers.

8.10 Role of Teachers

1. To assist in forming groups / clubs of students in their school
2. To conduct a one-day training for members of groups /clubs.
3. To assist groups /clubs in filling household survey questionnaire and to do the analysis /editing.
4. To assist groups / clubs in making annual work plan.
5. To assist groups /clubs to conduct campaigns taking place every three months.
6. To assist groups / clubs in conducting innovative activities for the promotion of sanitation.
7. To lay emphasis on constructing properly and maintaining facilities like toilets, garbage pits, and sock pits vegetable gardens, flower gardens, water tap platforms and drainage.
9. To lay special emphasis on the development of educational materials, their use and continuity.
10. To become role models by giving high priority to hygiene and sanitation in the school and the community.
11. To encourage the activities carried out in accordance with the action plan through follow up and evaluation activities.
12. To check whether or not students have been equipped with skill-oriented education and translated the skill into reality.

Note: It would be nice to have 20 to 40 members as per school situation. It would be better to have 20 pupils in primary school (Class 3/ 4 pupils, Class 4/ 7 pupils, Class 5/ 9 pupils), 30 pupils in lower secondary school (Class 3/ 2 pupils, Class 4/ 4 pupils, Class 5/ 6 pupils, Class 6/ 8 pupils, Class 7/ 10 pupils) & 40 pupils in secondary school (Class 4/ 2 pupils, Class 5/ 4 pupils, Class 6/ 6 pupils, Class 7/ 8 pupils, Class 8/ 10 pupils & Class 9/ 10 pupils).

8.9 Role of VDC/School Management Committee President and Headmaster

1. Be role models in the school and communities in giving high priority to hygiene and sanitation.
2. Organize various activities periodically to collect funds for various activities.
3. Organize certain activities on every celebration or program according to the index and criteria of sanitation.
  4. Involve all students, teachers, staff and VDC position holders, members of school managing committee and parents in sanitation campaign.
  5. Take the lead in coordinating and preparing action plan of school sanitation package.
  6. Organize and get organized training / orientation for VDC and clubs / groups.
  7. Find out and involve individuals in mobilizing local resources, and support special activities like fund raising, construction, maintenance and repair.
  8. Organize clubs / groups for the promotion of hygiene and sanitation (Headmaster).
  9. Make a regular routine and regulations to engage students, teachers and school staff in sanitation activities.

8.8 District Level Steering Committee

Main Role and Responsibility

1. Design policy, instruction and module.
2. Produce and distribute educational materials.
3. Conduct and have conducted training/workshop/seminar.
4. Assist in releasing programme budget and providing other financial support.
5. Monitor, Supervise & evaluate the programme activities.
6. Support the operation of the programme with the coordination, understanding and support of various central and district level governmental and non governmental organisations as well as other relevant bodies.
7. The DDC or other organizations will provide support in the form of encouragement award to those who show the best performance in school sanitation Programme
8. If the school lacks drinking water facility or if there is a need of any other facility for the school, support will be provided from DDC/VDC or donor agency or any other organization or individual.

- Note: a) It will be an important responsibility of members of the steering committee to support and conduct this programme. The president will take the lead and the member secretary will be responsible for coordination, communication and finance related issues. Steering committee has to determine what, when, how & where as per local situation to implement the programme activities informing the central as well as regional level.
- b) For the programme implementation bank account should be opened in the name of chairperson, secretary & coordinator and business can be done with the signature of any two of them.

8.7. Monthly Self Monitoring Formats:

1)	Hand Washing If no why ?	Yes	NO
2)	Latrine Use If no why ?	Yes	No
3)	Class-room clean If no why ?	Yes	No
4)	Body/Cloth Clean If no why ?	Yes	No
5)	ORS Use If no why ?	Yes	No

Please give other general feedback on the following points:

- i) Own personal hygiene -
- ii) School sanitation -
- iii) Environmental sanitation -

.....
Name of the Students:

Class:

Section:

Month:

Commitment for next month:

8.6. Guidance for the School participatory Study:

Please use
PRA or
SARRA or
PHAST or

Any Participatory Approach for the information of the students' personal hygiene and school sanitation situation of the school

Here is the example of participatory tool to find out the defecation place of children, women and men

Defecation areas	Toilet	Bushes	Stream/ River	Yard/ Backside of the yard	Road/ Trail	Field
People						
MEN						
WOMEN						
CHILDREN						

If you don't know how to do the above participatory approach, please use the "Self Monitoring Format/Check-list" for the study of students practices and feeling as well as school situation on sanitation and hygiene

***A mind once stretched by a new idea can never go back
to its original dimension.***

Oliver Wendell Holmes

- 2 Question No 2 is about facility Zero mark will be given if 'yes' is ticked in a, and if 'no' is ticked in a and the right answer is ticked in b, 100 marks will be given
- 3 Question No 1 concerns practice If under a any of the items 1,2,3 and 4 is ticked and it is found correct while making an observation, give 100 marks, if not give zero mark

e) Protection of drinking water and food:

- 1 Question No. 3 concerns knowledge. If four correct answers are ticked, give 100 marks. If less than four answers are correctly ticked, give 25 to each correct answer
- 2 Question No. 1 is about facilities If question No 1, 2 and 3 are correctly ticked give 100 marks. Give 50 marks if item 4 and S are correctly ticked, and if other answers are correctly ticked give full marks And if answers are close to correct, give 50 marks
- 3 Question No 2 concerns practice If 'yes' is ticked in a and if it is found correct while making observation, give 100 marks. If some are covered and some are not, give 50 marks

f) Cleanliness of the Yard

- 1 Question No 3 is about knowledge If 'yes, I know' is ticked in a and two advantages are given, give 100 marks If only one advantage is given, give 50 marks If no advantage is described, give 25 marks
- 2 Question No 2 concerns facilities If 1 and 2 are correctly answered, give 100 marks. If 3 and 4 are ticked, give 50 marks But if 5 and 6 are ticked, give zero mark
- 3 Question No 1 is about practice If 'yes' is ticked in a and if the yard looks clean, give 100 marks. If it looks ok, give 50 marks If it looks a little dirty, give 25, but if it looks very dirty, give zero mark

g) Dehydration therapy

- 1 Question No 1 is about knowledge If 'yes' is ticked in a and any two are correctly ticked in b, give 100 marks If only one is correctly ticked, give 50 marks If b is not answered, give 25 marks
- 2 Question No 4 concerns facilities If the answer is 'yes, it is available', give 100 marks If the answer is 'I don't know' or 'it's not available', give zero mark
- 3 Question No 2 and 3 are about practice If four correct answers are given in b, give 100 marks Give each correct 25 marks. If 'yes, I know' is ticked in a and b also is correctly answered, give 100 marks If a similar answer is given, give 50 marks but if an incorrect answer is given, give zero mark

- h)** While carrying out household observation, if there is any main point that does not agree with the answer given above, please write it down

While summing up after making the analysis, work out clearly the percentage of knowledge, facility and practice in accordance with each message of knowledge, facility and practice as shown in page no 38 related to definite goal in the school Sanitation & hygiene education programme guideline or show it in a prepared a chart

8.5 Key Points for Questionnaire Analysis

a) General:

- 1 In question No 1, 2, 3 and 4 write what it is.
- 2 In question No 5 and 6 write the total number received from the questions that have been filled out (including the number of male and female).
3. In question No. 7 and 8 write the total of the figures in the boxes

b) Hand washing:

- 1 Question No 1 is about knowledge. If two correct answers are ticked in a and b, give 100 marks but if only 1 correct answer is ticked in a & b give 50 marks, & if 'I don't know' is ticked give 0 mark
2. Question No 2 is about facilities. Each correct answer gets 33 marks So if 1 answer is correct, give 33 marks; if 2 answers are correct give 66 marks, and if all 3 answers are correct, give 100 marks
- 3 Question No 3 and 4 are about practice. Each correct answer gets 25 marks. Similarly, 1 and 2 of question No 4 carry 100 marks each and 3 and 4 carry 50 marks each and 5 and 6 will get 2 mark. To get percentage the total figure of 3 and 4 will be divided by the 2 and the figure received will be regarded as the percentage

c) Toilet:

- 1 Question No 1, 3 and 4 are about knowledge If the two questions under No 1 are correctly ticked give 100 marks; if only one is correctly ticked, give 50 marks Similarly, a and b of question No 3 will get 50 marks each, and if any 4 items from a to 3 are correctly ticked, give 100 marks, and if only one is correct, give 25 marks and add the marks received. The figure received from the top fill marks 300 will be divided by 3 and the resultant figure will be regarded as the percentage of knowledge.
- 2 Question No. 2, 6 and 7 are about practice If 'water' is ticked in question No 2, it will be regarded as the correct answer and the male, female and children is given 33 marks each. Marking any of the items of question No. 6 m11 be regarded as a wrong practice and so it will be given 0 mark

In question No 7 male, female and child are given 33 marks each If all items are ticked, it will regard as 100 marks The total mark of all 3 items will be divided by 3 and the resultant figure will be regarded as the percentage of practice
3. Question No 5 is about facility If 'yes' is ticked and (while conducting observation) if the toilet is found to be used 100 marks will be given, and 50 marks will be given if it is not used, and if there is no toilet at all, zero marks will be given

d) Waste water management

- 1 Question No 3 is about knowledge. If 'yes' is ticked in a, and one correct answer is ticked in b, 100 marks will be given, and 50 marks will be given if 'yes' is ticked in a and no answer ticked in b

5 Is it available jeevan jal in your village when you need?

i) Yes

ii) No

iii) Don't know

Please give your own open view on the basis of your observation and impression of the households

-

-

-

-

-

-

Name of the Interviewer

- 3 Do you think that this way is okay?
 A) i)Yes ii)No iii) Don't know
 B) If no, what can create the problem for the health?
 i) ii) iii)

Protection of Water and Food:

1. How do you store water at home?
 i) Clay pots ii) Metal Pots (Gagris) iii) Tins/Drums iv)Plastic Buckets
 v) Cement tanks vi) No storage facilities vii)Others (Specify)
- 2 Do you cover your water and food?
 A) i) yes ii) No
 B) If yes, please observe it
 Comments:
- 3 Which sickness does bad water cause ?
 i) Diarrhoea ii) Typhoid iii) Cholera iv) Dysentery v)Worms
 vi) Jaundic vii) Polio viii) Other (Specify)

Clean Household Yards:

- 1 Do you clean your yard ?
 A) i)Yes ii)No
 B) If yes, please observe
- 2 Where do you put your garbage ?
 i) Garbage pit ii)Garbage bin/basket iii)garden iv)Field
 v)Trail vi)Ground
3. Do you know the advantages of garbage pit ?
 A) i)Yes ii)No
 B) If yes, what are the advantage ?
 i) ii) iii) iv)

Oral Rehydration Therapy (ORT)

- 1 Did you have diarrhea in your family in last four weeks?
 a) i)Yes ii)No iii)Don't know
 b) What are the causes of diarrhoeal diseases ?
 i) Poor sanitation ii)Dirty water iii)Lack of food
 iv) Other (Specify)
2. What would you do, if someone has diarrhoea ?
 i) ii) iii) iv) v)
- 3 Do you know how to prepare jeevan jal ?
 A) i) Yes ii) No
 B) If yes, how do you prepare ?
 Answer .. .. .

- 2 What do the following people use for cleaning after defecation?
- Men Stone, water, paper, leaf, Other (Specify)
 Women Stone, water, paper, leaf, Other (Specify)
 Children Stone, water, paper, leaf, Other (Specify)
- 3 Do you think that
- a) Human excreta is dangerous i) Yes ii) No iii) Don't know
 b) Baby's excreta is dangerous i) Yes ii) No iii) Don't know
- 4 How are these communicable diseases spread from excreta to people (Mark i-v)?
- a) By dirty hands i) Yes ii) No iii) Don't know
 b) By flies/insects i) Yes ii) No iii) Don't know
 c) Dirty water i) Yes ii) No iii) Don't know
 d) Soil/vegetable i) Yes ii) No iii) Don't know
 e) Animals i) Yes ii) No iii) Don't know
 f) Other (Specify) i) Yes ii) No iii) Don't know
- 5 Do you have a toilet in your house?
- A) i) Yes ii) No
 B) If yes, please observe it. Comments. . . . .
 C) If no, Where do these persons go for excreta disposal?
 a) Children i) Field ii) Stream/River iii) Forest
 iv) Ground v) Bushes
 b) Men i) Field ii) Stream/River iii) Forest
 iv) Ground v) Bushes
 c) Women i) Field ii) Stream/River iii) Forest
 v) Ground v) Bushes
- 6) If there is a toilet in your house, who use it
 i) Women only ii) Men only iii) Children only iv) All
 v) Women & Children only vi) Not used

Waste Water Management.

- 1 Where do you dispose waste water?
 A) i) Vegetable garden ii) Drainage iii) No where iv) Garden
 v) Soak-pit vi) Stream/Canal vii) Others (Specify)
 B) Please observe them if it is i), ii) & iv)
 Comments.
2. Is there dirty water lying near your house?
 A) i) Yes ii) No
 B) If yes, where does it come from ?
 Opinion . . . . .

8.4. Household Baseline Questionnaire

I) General

1)	Interview Date	.		
2)	Name of the Project	.		
3)	Name of the VDC	.	4)	Ward No
5)	Household Number			
6)	Name of the Respondent			M F
7)	Education Status of Respondent			
8)	Number of Family Members			
-
Adult.	Men-	Children -	16 years
	Women-		1 - 5 years
			under 1 year
		Total =	

II) Hand Washing:

- 1 Do you know about importance of hand washing?
- A) i) Yes ii) No
- B) If yes, why do you need to wash hands? :
- i) Prevention of Diarrhoeal disease
- ii) Prevention of communicable disease
- iii) Prevention of faecal oral disease
- iv) Others (Specify)
- 2 Do you have the following facilities at your house for hand washing?
- i) Soap/Ash ii) Water iii) Towel
- 3 Do you clean your hands?
- a) After defecation i) Yes ii) No
- b) Before cooking i) Yes ii) No
- c) Before eating i) Yes ii) No
- d) After touching dirty things i) Yes ii) No
- 4 How do you clean your hands?
- i) Do not clean ii) Wash with water only iii) Wash with soap and water
- iv) Wash with ashes and water v) Wash with soil and water vi) Wipe only
- vii) Other (Specify)

Safe Human Excreta Disposal:

- 1 Why do we need to build the toilet?
- i) For children, very old family members, sick and pregnant women
- ii) For shame and secrecy
- iii) Be clean and odourless environment
- iv) Safe from rain & wind and convenient
- v) Safe from dangerous animals and insects
- vi) Others (Specify)

8.3 Suggestions to fill out the Household Baseline Questionnaire

- 1) All the questions are related to "Basic Sanitation Package" except some general questions only
- 2) In the beginning, there are some questions regarding the general information, which are helpful for the information, record keeping and cross checking in the future
- 3) The "Household Baseline Questionnaire" contains altogether 4 pages where as 8 General 25 Prime Messages total 32 questions Most of them should be filled out by asking the questions.
- 4) Please discuss with your supervisors or colleagues about the project and members of the households, which needs to be filled up or selected randomly before going to field or use
- 5) It would be better to select different caste, religion, culture, social & cultural levels while selecting the households
- 6) General balance should be considered while having discuss with households
- 7) Please study all the questions thoroughly before going to field or use
- 8) Before filling the questions, please tell the respondents the purpose of carrying out such exercise. Also tell them the manner you are going to fill out the questions.
- 9) Please ask the questions in their local colloquial languages, if possible If not explain the questions to the respondents in simple, informal and clear manner.
- 10) Please do not forget to cross check asking more related questions or observation or other ways, if possible.
- 11) If space provided to write the answer is not enough, please write on the backside of blank space (page) of each page.
- 12) At last, please give your own open view on the basis of your observation and impression of the households

8. Annexes

8.1. Financing of Costs and O & M

It is important that schools, communities, SMCs, VDC/Municipalities contribute as much as possible to the capital and O & M costs since.

- + It will increase their sense of responsibility and ownership of facilities,
- + It will motivate them to maintain facilities,
- + If the amount of external financing being sought is kept low, government and donors could support more schools,
- + It will be low cost and sustain the programme;

8.2. Possible Funding Option

They are

- 1 Contribution from parents
- 2 Donations
- 3 Using the general school maintenance budget
- 4 Contribution from teachers
5. Using fines
- 6 Headmasters fund
- 7 VDC contribution
8. SMC contribution
- 9 Organization of income generating activities
10. Other, if any

**"School Programme is not Just Health/Sanitation/Hygiene Education
But Education for Life."**

Cost Estimate for 5 Years

S.N.	Activities	1 st Year	Donor	2 nd Year	Donor	3 rd Year	Donor	4 th Year	Donor	5 th Year	Donor	Total	Remarks
1	Assessment	1000	100%	1000	100%	1000	100%	1000	100%	1000	100%	5000	Per school
2	Planning	1500	100%	1000	100%	1000	100%	500	100%	500	100%	4500	Per school
3	Training/Seminar												
	VDC/SMC/Headmaster	*1000	100%			1000	100%					3250	Per school
	Teacher Training	*2000	100%			1000	100%					12000	Per school
	VDC members ∇	*100	100%									1000	Per school
	Child Group/Club +	*40	100%			40	100%			40	100%	3600	Per school
4	Campaign	4000	100%	3000	100%	3000	100%	2000	100%	2000	100%	14000	Per school
5	Promotion	3500	100%	3500		3500		3500		3500		17500	Per school
6	Toilet												Per school
	Construction ⊗	30,000	33%									30,000	Per school
	Maintenance	9,000	33%									9,000	Per school
	Tools			1000	100%							1,000	Per school
	Total											9,00,990	Per school

- * Per person
- ∇ In average five schools in one VDC
- + In average 40 participants in one training
- ⊗ Estimates cost of the construction work is in average

Note:

- 1 Estimated costs VDC 13,000 00 SMC/School 30,500 00 and Donors 57,410 00 Per school
- 2 It will be better to involve VDC, DDC, line → agencies (DEO,DPHO etc) or donor agency for the toilet construction, if any school could not able to bear 33% of its estimates cost
- 3 The best school will be selected and prized by Steering Committee with the help of DDC
- 4 One day orientation to VDC/SMC/HM will be given in first year and a refresher orientation will be given for only Headmaster in third year
- 5 A two day workshop for Primary school teachers and one day refresher orientation workshop to school teachers and headmaster will be conducted first and third year respectively
- 6 Steering committee/School Management Committee has to provide water supply facilities in every school with the supply of donor or concerned organisation

7. ESTIMATED BUDGET FOR DISTRICT/COMMUNITY/SCHOOL LEVEL ACTIVITIES

Approach "A" & "B"

<u>S.N.</u>	<u>Activities</u>	<u>Budget</u>	<u>Implementator</u>	<u>Exp. Contributor</u>
1)	Assess the current situation of school and community	1,000.	School	Donor
2)	Planning of Improvements	1,500	School	Donor
3)	Conduct capacity building related activities			
	* Orientation to VDC, SMC & Headmaster (pp),	1000	SC	Donor
	* Workshop to School Teachers (pp);	2000	SC	Donor
	* Training to Children Club/Groups, (40x50)	2000	School	Donor
	* VDC Members (53x100)	5,300		
4)	Run the Hygiene and Sanitation Campaign			
	* Hand Washing Week(School and Corn.),	1,000	School	Donor
	* Latrine Promotion Week (Community);	1,000	School	Donor
	* Compound Cleanliness Week (School),	1,000	School	Donor
	* Oral Rehydration Solution (OR5) (C/S)	1,000	School	Donor
5)	Promote Hygiene and Sanitation Activities			
	* Reaching out of the school children;	504	School	School
	* Mobilize the students and teachers for the community level promotional activities,	500	School	School
	* Set up the date and cleanliness activities,	500	School	School
	* Conduct additional activities;	1,000	School	School
	* Initiate innovative & creative activities	1,000	School	School
6)	Construct and Maintain the School Facilities			
	* Organizing construction facilities;	40,000	SMC/School	*
	* Raising fund for O & M	9,000	SMC/School	*
	* Purchasing of tools	1,000	School	Donor
				(*SMC, School & Donor)

- Note i) 1% of the total cost can be used by steering committee for monitoring, management and planning purposes
- ii) It would be nice to use budget for training & other related issues as per district situation by steering committee

Approach "C"

Cost will be borne by concerned partners as per the discussion and agreement in district or VDC project level

"Money is Some thing but not Everything"

II) Indicators

The following indicators can be used in the school and community for the basis sanitation and hygiene promotional activities:

Core Messages	Target	Knowledge Indicator	Facilities Indicator	Practice Indicator
1) Keep body clean (hands/nails, head, face, feet & wear clean clothes	Students	95%	90%	80%
	Teachers/staff	100%	95%	90%
		95%	90%	85%
2) Hand washing at critical movements (setting up convenient hand washing facilities	Students	95%	90%	85%
	Teachers/staff	100%	95%	95%
	Family/ Community	90%	80%	70%
3) Toilet (Construct, Use & Maintenance)	Students	95%	85%	70%
	Teachers/staff	100%	100%	95%
	Community	85%	70%	60%
4) A Keep rooms and school compound clean (Garbage pit & dust bin in the rooms)	Students	95%	100%	95%
	Teachers/staff	100%	100%	95%
B. Keep house & Yard Clean (Garbage pit)	Family/	95%	80%	70%
5) Manage wastes water properly (Water tap/hand-pump platform & drainage) in flower/vegetable garden	Students	95%	90%	90%
	Teachers/staff	100%	100%	90%
	Family Community	90%	80%	70%
6) Use ORS for diarrhoeal case	Students	95%	90%	80%
	Teachers/staff	100%	95%	95%
	Family/ Community	90%	80%	70%

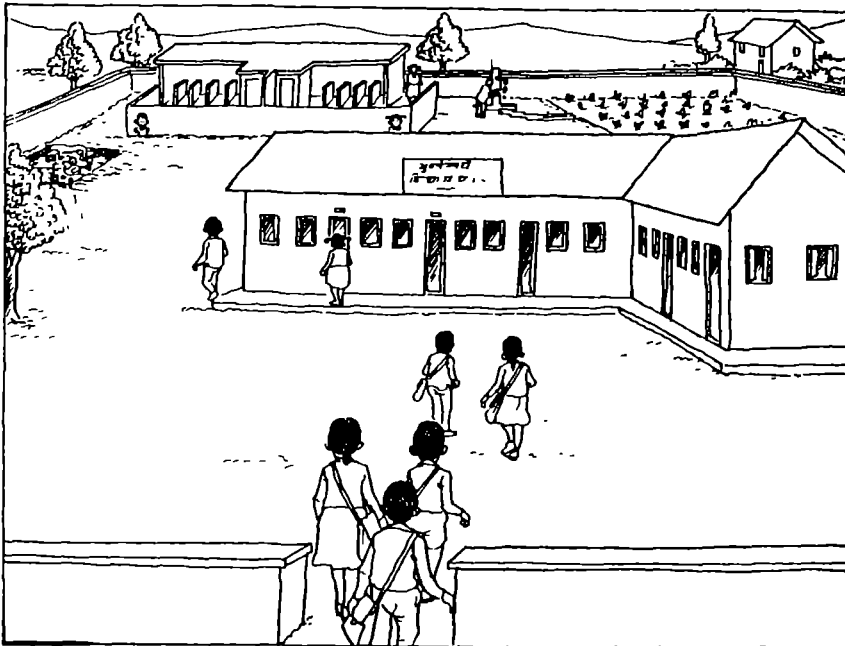
Note: To focus on other personal hygiene such as brushing teeth, cutting nails, combing, bathing, wearing shoes etc would be nice besides the above indicators

"Commitment is a key to success for the programme"

- d) **Central and Regional Level-**
(MOE, MOH, MHPP, MOPE, MOLD, INGOs, NGOs)
Development of policy and Guidelines / IEC materials & Packages,
Networking of programme and formation of central and regional level
committee etc

4) **Monitoring/ Evaluation and regulating implementing agencies**

- A) Development of self monitoring system
B) Planning monitoring mechanism by the concerned agencies
C) Organize the mid term evaluation and impact of the programme

If you want to make community relationship, it may take 1 month,
If you want to make community structure, it may take 1 year,
If you want to make community culture, it may take 1 decade.

6. CRITERIA AND INDICATOR FOR A SUCCESSFUL SCHOOL

1) **Criteria-** The following criteria and indicators can be the basis for a successful or model school.

- 1) Provision of water and sanitation facilities as well as physical facilities of school:
  - **School compound-** enough space for extra curriculum activities, provision of kitchen garden/flower garden and wall/fence (especially in urban areas)
  - **School building-** adequate rooms/size, properly ventilated, adequate light, sufficient furniture/blackboards, peaceful environment and proper roofing/ceiling,
  - **Waste disposal system-** waste water drainage, garbage pits(separate for decomposable and non-decomposable) and waste basket/dust bins;
  - **Water supply-** available of sufficient water in the school compound for the drinking and washing/cleaning purpose,
  - **Toilet-** availability of toilet facilities for urinal and defecation purpose separately for male and females,
  - **Other facilities-** brushes, soap/ash, jug/bucket, phenol, nail cutter etc for the proper use and cleanliness

2) **Creation of a conducive environment through provision of education aspects can be as follows:**

- Development of democratic school rules and regulation,
- Planning effective delivery mechanism;
- Using formal and non-formal approaches;
- Awareness programme in school and family/community,
- Proper recognition of school teachers, students and staff

3) **Institutionalization of programme activities and establishment of appropriate legislation in school at different levels.**

a) **School Level -**

- Formation of students groups/clubs/committee
- Participation of all teachers and staff
- Involvement of School Management Committee
- Development of democratic school rule and regulation

b) **VDC/Municipality Level-**

(Government bodies, NGOs, Mothers' Groups etc)
Coordination and local resources mobilization

c) **District level-**

(DDC, DWSO, DEO, DPHO, WDS, NGOs etc)
District level planning, coordination monitoring

5.2.6. Construct and Maintain the School Facilities

7 weeks (3 weeks for raising & 4 weeks for organizing)

- Raising fund for construction and operation and maintenance,
- Organizing construction facilities and tools,
- Maintenance of school facilities

1. Introduction:

School sanitation hardware components such as toilet, garbage-pit, soak-pit, water tap/hand pump plate-form, drainage etc are very crucial for the practice in the school. In addition, all the components have to operate in a regular way and maintain very properly for the continuity and sustain the programme. So, fund raising for the construction and operation and maintenance part is focused so much on it.

2. Objectives:

The specific objectives are given below

- I To raise fund for construction and operation and maintenance,
- II To organize construction facilities and tools,
- III To maintenance of school facilities

3. Expected Outcomes:

The following outcomes will be

- Fund for construction & operation & maintenance raised,
- Construction facilities and tools organized,
- School facilities maintained

4. Duration:

7 weeks (3 weeks for fund raising & 4 weeks for construction)

5. Contents:

- Fund raising for construction and operation and maintenance,
- Organizing construction facilities and tools,
- Maintenance of school facilities

6. Estimated Cost:

Rs 40,000.00 Construction 30,000 O & M 9,000 & Tools 1,000)

7. Resource Persons:

VDC, SMC & School Team.

8. Participants:

Students

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline

10. Monitoring Indicators:

Toilet and maintenance fund

Note: 5 2 2/3/4/5 all & 5 2 1/6 partial will be regular activities of the school for the sustainable of the programme

"Work is Work-ship for Success"

5.2.5. Promote Hygiene and Sanitation Activities

25 weeks (2 - 4 weeks for each activity) every year

- Reaching out of the school children,
- Mobilize the students & teachers for the community level promotional activities,
- Set up the date & classes & regulate cleanliness activities in school;
- *Conduct the additional activities in every alternative week,
- *Share the slogan, experience, saying messages in prayer time,
- *Initiate innovative and creative activities in school and community

1. Introduction:

This is a major activity of every school which has to be done on a regular basis for the promotion of sanitation and hygiene education in the school and community. The school has to arrange every day, week and month programme for different activities on sanitation and hygiene education related knowledge, skills and practices in the school and community with the active participation of school team. For an effective programme it would be good to have innovative and creative activities in the school and community every year.

2. Objectives:

The specific objectives are given below

- i To reach out of the school children,
- ii To mobilize students & teachers for the community level promotional activities,
- iii To set up the date & classes & regulate cleanliness activities in school
- iv To conduct the additional activities in every alternative week,
- v To share the slogan, experience, saying 8 messages in prayer time,
- vi To initiate innovative and creative activities in school and community,

3. Expected Outcomes:

The expected outcome will be managed by school as mentioned the above objective

4. Duration:

25 weeks in a year (Period breakdown will be based on the local situation and it has to come out in the yearly work plan)

5. Contents:

Contents will be as mentioned the above topic

6. Estimated Cost:

Rs 3,500 00 (i,ii,iii Rs 500 00 each and iv, vi Rs 1,000 00 each)

7. Resource Persons:

School team, SMC, VDC & other concerned persons

8. Participants:

Students and community

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline

10. Monitoring Indicators:

Quarterly and yearly reports.

5.2.4. Conduct the Hygiene and Sanitation Campaign

12 weeks (two weeks for each activity) every year

- # Hand Washing Week (School and Community),
- # Latrine Promotion Week (Community),
- # Environment/Compound Cleanliness Week (School/Community),
- # Oral Rehydration Solution (ORS) (Community/School)

1. Introduction:

A weeklong special campaign can help a lot for the promotion of one prime message. Each school will organize a one-week campaign on special prime message using different local level media and channels every three months or crucial/epidemic time in the school and community. This is a very special new activity, for which school has to play very active role with the support of SMC & VDC in an innovative and creative way.

2. Objectives:

To create awareness on the following special prime messages

- Hand Washing (School and Community),
- Toilet (Community),
- Environment/Compound Cleanliness (School/Community),
- Oral Rehydration Solution (ORS) (Community/School)

3. Expected Outcomes:

Awareness will be created on the following prime messages

- Hand Washing (School and Community),
- Toilet (Community),
- Environment/Compound Cleanliness (School/Community),
- Oral Rehydration Solution (ORS) (Community/School)

4. Duration:

4 weeks in a year (Every three month or crucial/epidemic time)

5. Contents:

- * Hand Washing
- * Toilet
- * Environment/Compound Cleanliness
- * Oral Rehydration Solution (ORS)

6. Estimated Cost:

Rs 4,000 00 (Rs 1000 00 each week for postering, play card, prize etc)

7. Resource Persons:

Headmaster/Teachers, SMC & VDC

8. Participants:

Teachers, Students and community

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline

10. Monitoring Indicators:

Campaign reports

5.2.3. Planning of Improvements

6 weeks (1 week preparation, 2 weeks communication & 3 weeks material development) every year

- * Setting objective & preparing an action plan,
- * Co-ordination and communication with concerned actors;
- * Developing materials and methods

1. Introduction:

School level preparation part is very important for the benefit of school and community. So the children club/group/committee has to set objectives, prepare plan of action, establish coordination and communication with concerned agencies and develop materials with the active support or leadership of teachers.

2. Objectives:

To set objective & prepare an action plan;
To co-ordinate and communicate with concerned actors,
To develop materials and methods

3. Expected Outcomes:

The following activities will be finalized, & developed

- Objective & an action plan,
- Materials and methods,

4. Duration:

6 weeks (1 week objective setting and action plan preparation, 1 week coordination and communication and 4 weeks materials and methods development)

5. Contents:

- * Setting objective & preparing an action plan,
- * Co-ordination and communication with concerned actors,
- * Developing materials and methods

6. Estimated Cost:

Rs 1,500 00 (stationaries, material etc)

7. Resource Persons:

Headmaster and teachers

8. Participants:

Students, club/Group

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline

10. Monitoring Indicators:

Yearly Plan of Action and materials

5.2.2. Assess the current condition of school and community.

5 week (1 week preparation, 2 weeks survey and 2 weeks compilation) every year

1. Introduction:

Base line survey is the first step of action towards improvements of the sanitation and hygiene/health situation of the school and community separately, which need to be done by students with the help of teachers. Base line surveys need to be conducted at the very initial stage of the programme to assess the existing situation of sanitation and health and hygiene status, to understand the practices, traditional beliefs and to identify the appropriate measures that can be considered for future plans. Assessment can be done in three phases before starting the programme baseline study, during the implementation update study and after completion of programme evaluation

2. Objectives:

- a) Collect information on the situation of sanitation and health/hygiene status of the school and community,
- b) Use the information at the index to measure the progress made in sanitation and health hygiene improvement at the end of the project,
- c) Prepare appropriate plan of action based on the base line information to improve the sanitary and health/hygiene situation of the students & community

3. Expected Outcomes:

- a) Students/teachers/school staff become aware of their own sanitation and health/hygiene conditions
- b) Active student's participation in the programme activities will be enhanced

4. Duration:

Total estimated time for the community may be 5 - 10 days and school level may take 3-5 days. Similar surveys are carried out at the end of the year programme cycle

5. Contents:

A standard baseline survey questionnaire is developed for the community and systematic PRA/SARRA/PHAST tools and techniques can be used for the students

6. Estimated Cost:

Refreshment for the students and teachers involved. Presently a lump sum of Rs 1000 00 is allocated for the community level survey (Rs 500 00) and compilation (Rs 500 00) for 100 households

7. Resource Persons:

Headmaster/Teachers

8. Participants:

Child Club/Groups

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline

10. Monitoring Indicators:

- Number of students covered in the survey,
- Number of households covered in the survey,
- Compilation and recommendation for future action plan

D) Training to Children Club/Groups and Sanitation Committee/Staff

1. Introduction:

Every school has to establish children club/groups or sanitation committee for the school and community level sanitation programme activities. Through them schools can manage to promote sanitation and hygiene education very broadly in the school and community. That's why, this training programme is very essential to provide knowledge and skill to be a role model and carry out promotional activities in the school and community.

2. Objectives:

The main objective of the training is to train students on sanitation and hygiene education and basic communication skills.

3. Expected Outcomes:

The following are the expected outcome of the orientation:

- Understanding the process of school sanitation programme package,
- Knowledgeable and skillful on sanitation, hygiene and communication,
- Able to work in the school and community to promote the sanitation and hygiene,

4. Duration:

The duration of the training will be one full day.

5. Contents:

The following topic will be covered during the orientation:

- a) Importance of sanitation and hygiene education,
- b) School Basic Sanitation and Hygiene Education Package,
- c) Community and VDC level activities,
- d) Role and Responsibility of Children Club/Groups and Sanitation Committee,
- e) Child to child approach
- f) Commitment and Plan of Action,

6. Estimated Cost:

Per Participant Rs 40.00 (Snack, stationaries, facilitators allowances, education materials etc.)

7. Resource Persons:

Headmaster and teachers.

8. Participants

Children Club/Groups or Sanitation Committee/staff.

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline
Child to Child Approach Leaflet

10. Monitoring Indicators:

Training Report

C) Orientation to VDC Members

1. Introduction:

VDC members are the main exposure of the community. They can be good mobilizers and supporters for the promotion of sanitation and hygiene activities in the school and community. Besides, they are the local body which has taken responsibility for the development of the community and local organization. That's why, it is necessary to inform them about this orientation programme and get the support from them.

2. Objectives:

The main objective of the orientation is to orient and discuss the "Basic School Sanitation and Hygiene Education Package" for the promotion of sanitation and hygiene in the school and community.

3. Expected Outcomes:

The following are the expected outcome of the orientation

- Understanding and following sanitation and hygiene promotion activities,
- Supporting the school sanitation component,
- Being a role model in community on sanitation component

4. Duration:

The duration of the orientation will be one full day.

5. Contents:

The following topic will be covered during the orientation

- a) Importance of sanitation and hygiene education,
- b) School Basic Sanitation and Hygiene Education Package,
- c) Community and VDC level activities,
- d) Role and Responsibilities of VDC members,

6. Estimated Cost:

Per participants Rs. 100 00 (Snack, Stationeries, facilitators allowances, education materials etc)

7. Resource Persons:

Steering Committee Members, VDC/SMC Chairperson and Headmasters

8. Participants

All VDC members.

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline

10. Monitoring Indicators:

Training Report.

B) Orientation / Workshop to School Teachers

1. Introduction:

School Teachers are the main key staff of the school for the school level programme activities. They are expected to mobilize school students and community on sanitation and hygiene activities for the betterment of the school pupils and community. That's why, this orientation/workshop programme is necessary to inform and get the support from them.

2. Objectives:

The main objective of the orientation/workshop is to orient and give specific knowledge/skill and discuss the related issues for the promotion of sanitation and hygiene in the school and community.

3. Expected Outcomes:

The following are the expected outcome of the orientation.-

- Understanding and systematizing the process on sanitation and hygiene promotion
- Implementing the school sanitation and hygiene programme activities,
- Supporting the community level sanitation activities

4. Duration:

The duration of the orientation/workshop will be 3 days

5. Contents:

The following topic will be covered during the orientation

- a) Importance of sanitation and hygiene education,
- b) Basic School Sanitation and Hygiene Education Package,
- c) Community and VDC level activities,
- d) Role and Responsibility of Teachers for this package programme,
- e) Communication and participatory skills,
- f) Child to Child Approach,
- g) Commitment and Plan of Action

6. Estimated Cost:

Per participant Rs. 2,000.00 (Participant/facilitators allowances, stationeries education materials and miscellaneous.)

7. Resource Persons:

Steering Committee Members & UNICEF staff or concerned experts

8. Participants

All primary school teachers.

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Program Guideline.
Child to child approach leaflet.

10. Monitoring indicators:

Training report.

5.2.1 Conduct Capacity Building Related Activities

A) Orientation to VDC, SMC and Headmaster

1. Introduction:

VDC Chairperson, School Management Committee Chairperson and School Headmaster are the main pillars of the school and community level programme activities. They are expected to mobilize the community and school students on sanitation and hygiene activities for the betterment of the community and school pupils. That's why, this orientation programme is very important to inform them and get the approval from them.

2. Objectives:

The main objective of the orientation is to orient and discuss the involvement of the VDC, SMC and school for the promotion of sanitation and hygiene in the school and community.

3. Expected Outcomes:

The following are the expected outcome of the orientation.-

- Understanding and systematizing the process on sanitation and hygiene promotion,
- Commitment of the VDC, SMC and School for the support of school sanitation component.

4. Duration:

The duration of the orientation will be one full day.

5. Contents:

The following topic will be covered during the orientation:

- a) Importance of sanitation and hygiene education
- b) School Basic Sanitation and Hygiene Education Package,
- c) Community and VDC level activities,
- d) Role and Responsible of VDC Chairperson, SMC Chairperson & School Headmaster for this package programme,
- e) Commitment and Plan of Action

6. Estimated Cost:

Rs 300,000.00 for 100 schools. (Particular/facilitators allowances, stationaries, educational materials & miscellaneous)

7. Resource Persons:

Steering Committee Members & UNICEF staff or concerned experts

8. Participants

VDC Chairperson, SMC Chairperson and School Headmaster

9. Reference:

School Sanitation and Hygiene Education Programme Guideline

10. Monitoring Indicators:

Training Report

5.2 School and Community Level

5.2.1. Conduct capacity building related activities

6 weeks (2 wk Preparation/information, 2 wk Training/orientation and 2 wk. Reporting writing)

- Orientation to VDC, SMC and Headmasters,
- Workshop to School Teachers,
- Orientation to VDC members,
- Training to Children Club/Groups and Sanitation Committee

5.2.2. Assess the current condition of school and community.

5 weeks (1 week preparation, 2 weeks survey and ~ weeks compilation)

5.2.3. Planning of Improvements

6 weeks (1 week preparation, 2 weeks communication & 3 weeks material development).

- * Setting objective & making an action plan,
- * Co-ordination and communication with concerned actors,
- * Developing materials and methods

5.2.4. Run the Hygiene and Sanitation Campaign

12 weeks (3 weeks for each activity for 1 week preparations, 1 week implementation and 1 week reporting)

Hand Washing Week (School and Community),
Latrine Promotion Week (Community),
Environment Compound Cleanliness Week (School/Community),
*Oral Rehydration Solution (ORS) (Community/School)

5.2.5. Promote Hygiene and Sanitation Activities

25 weeks (2 - 4 weeks for each activity)

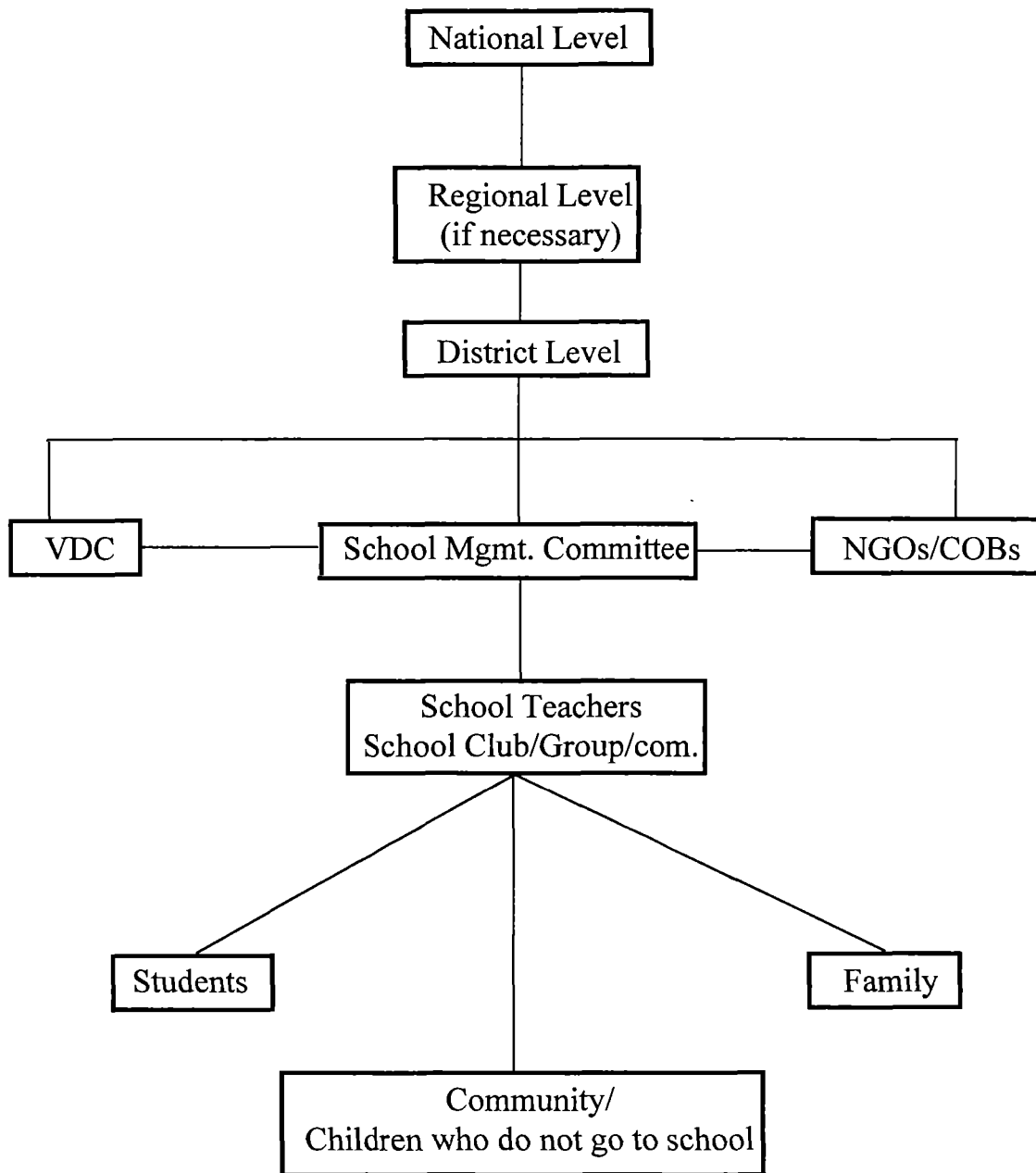
Reaching out of the school children,
Mobilize the students and teachers for the community level promotional activities,
Set up the date & classes & regularize cleanliness activities in school;
* Conduct the additional activities in every alternative week,
* Share the slogan, experience, saying & messages in prayer time,
* Initiate innovative and creative activities in school and community

5.2.6. Construct and maintain the School Facilities

7 weeks (3 weeks for fund raising & 4 weeks for construction)

Raising fund for construction and operation and maintenance,
Organizing construction facilities,
* Maintenance of school facilities

- Note:**
- # All the school level activities should be conducted or organized every year by school as and when necessary
  - # District level / VDC level capacity building activities should be conducted by concerned agencies/partners every 2 1/2 years.
  - # Community level activities should be conducted by school to cover within five years

"Target and Process are like Flesh and Blood of the Programme"

5.1.3. Implementing Improvements in Hygiene Education

A) Curriculum change and development of teaching aids

Currently, limited attention is given to sanitation and hygiene in the school curriculum. It is very important that hygiene and sanitation education gets incorporated in the curriculum and textbook with the focus on practical exercises on a regular basis including systematic processes and evaluation systems.

In most cases teaching aids will have to be developed or adapted. It is important that not only good quality materials are developed, but also that they are properly distributed and used by teachers and students. Teaching materials should be based and built upon the existing situation in schools.

B) Teachers training and other orientation Support

All the teachers require a certain level of hygiene and sanitation awareness, knowledge, skills and commitment in order to become effective promoters, guides and implementers of SSHEP. This includes:

- Working knowledge on water supply, sanitation and health/hygiene
- Skills to work with students and community in a participatory and interesting way
- Commitment to bring about improvement or to get third parties involved if necessary.
- Importance as role models on hygiene and sanitation behavior practices
- Innovative and creative ideas for the promotional work

C) MOU Preparation and agreement

For the implementation of the programme, it would be necessary to prepare a proper action plan and MOU. The MOU will clear out the roles and responsibilities of the concerned parties and their financial/technical support. The MOU can be prepared by the District VDC level counterparts.

D) Monitoring implementation and impact

Monitoring is a regular process to see the positive and negative changes, which will help us to improve future planning and to identify the corrective action needed. For the SSHP programme, prevention of diseases with well being, long term planning, real life context related criteria need to be considered. For monitoring purpose there must be indicators, which help to see the planning process and outcome of the programme. The indicator should not only be quantitative in nature but also focus on qualitative aspects including the design, adaptation etc. Monitoring can be a self-motivated process or guided from above.

5. PROJECT PROCESS AND ACTIVITIES GUIDELINES

5.1. National / Regional / District Level Support.

5.1.1. Creating a Conducive Environment for School sanitation and Hygiene Education (SSHE) at the National, Regional and District level

A) Ensuring interagency cooperation

For the implementation of SSHEP the involvement of various line agencies and persons is very much needed especially for standardization, uniformity and sustainability of the programme. The parties involved could include the Ministry of Education, the Ministry of Housing & Physical Planning, the Ministry of Population & Environment, Donors, NGOs, INGOs, Teachers Organization Politician etc. at the National, Regional and District level whenever available. This could be in the form of a permanent committee or a task force having sufficient authority to influence policies, guidance and practices in the sectors involved.

B) Creating favorable conditions for SSHE

There is a need for political support at the National and District level, in particular when allocation of funds, smooth implementation and Changes in curriculum are required. Policy makers and politicians can provide support through

- Commitment to and promotion of the provision of water supply and sanitation facilities,
- Formulation of objectives and standards for construction of facilities,
- Creation of a conducive environment through hygiene education activities to ensure that facilities are properly used, Monitoring and regulating implementing agencies,
- Appropriate legislation at National and Community/School level,
- Institutionalization of teacher training and support,
- Systematizing the programme input, process and output,
- Developing policy and guidelines

5.1.2. Planning for Improvement

A) Design for water supply and sanitation facilities

At the National level it would be useful to develop standard designs for water supply and sanitation facilities. Standard designs can also be used to give teachers and students (higher classes) an idea of the technical options, which they can consider as a starting point for finding technical solutions or alternatives for a particular school environment.

B) Financing

Schools may not be aware of the possibilities for financial support. National level guideline could be prepared including options for financial support about the possible sources & process.

B) Project Follow Up Approach

Any NGO/INGO or government line agency can implement this approach as a follow up activity of the water supply and sanitation project areas in DPC districts. For instance, DWSO and NRCS have implemented many water supply and sanitation projects in the DPC districts. This approach also emphasized VDC/Municipality, School Management Committee and Community involvement for the sustainability of the programme

C) Project Partnership Approach

In this approach, partnership will be built with INGO and donor where Water Supply and Sanitation Programme is implemented. For this approach, District Engineer will play the coordinating role as and when required

SCHOOL SANITATION & HYGIENE EDUCATION PROGRAMME

4.8. Selection Criteria

Here are some criteria for the selection of schools (government and community conducted schools) However, the districts can adjust the criteria to better reflect the local situation and context

- A) Willingness from school & SMC to sign multi year agreement (3-5 years)
- B) Connect to communities through
  - Child Clubs/Groups,
  - Sanitation Committee
- C) Interest from the School Management Committee for support
- D) Agreement by all teachers to take responsibilities
- E) Willingness of VDC/Municipality to contribute financially
- F) Involvement of students in SSHEP
- G) The presence of a felt need
- H) Implementation of some low-cost \$SI IEP activities has already begun

Note:- * Select DPC VDCs in the beginning and use NGOs if possible
* In first phase, focus would be better in Terai DPC districts

4.9. Approach

- A) District Management Approach

This approach will consist of a Steering Committee at the district level, responsible for the implementation of the package. In the committee, under the chairmanship of DDC and NAVIN, DAO, DWSO, DEO, DPHO, -WDS, NRCS, NGOCC and other concerned INGOs representative will be involved. UNICEF District Field Officer will play the coordinating role in four DPC districts, where intensive school sanitation and hygiene programme is implemented. Those districts are Dadeldhura, Kapilbastu, Chitwan and Sunsari. For the promotional activity VDC/Municipality, School Management Committee, NGO/GBO and Community will support as and when required.

4.5. Basic Intention

The school sanitation basic method is activity-based and child-centered in line with education for life, for which, three points need to be kept in mind to ensure success

- # Be related to important Health, Hygiene and Sanitation preventative messages,
- # Relevant knowledge and skills which could be acquired and used by students and,
- # Be fun for students to do

4.6. Methodology

Child to child activities follow a series of steps, but here the focus is on a six-step problem solving methodology, which are as follows

- Choose a topic- This topic selection process can be done in different ways but the topic should always concern a real problem in the school and community
- Study- It is necessary to develop a real understanding of the health, hygiene and sanitation concept and problem involved and find out more about the constraints in the school and community.
- Discuss- One of the aspects is to talk about possible solutions in group sessions
- Plan of Action- The plan of action needs to be decided reflecting the local context and capacity of school children, which has to be based on a learning by doing process
- Act- After preparation of plan of action the implementation part has to be done timely and properly for the best possible achievement
- Monitoring and Evaluation- For the betterment of the programme and good impact, self-monitoring processes and evaluations need to be done from different angles

4.7. Priority

For the betterment of students' health there are many issues that need to be dealt with. But the following points would be better to consider as prime messages in the school

- Keeping the environment, compound and classrooms clean,
- Constructing toilets, garbage-pits, soak-pits etc and using/ maintaining them properly,
- Setting up convenient hand washing facilities and encouraging them to be used,
- Providing safe drinking water

4.2. Objective

The main objective of the school sanitation programme is to create good school environments and to improve the health of the students, which again will help them in their physical, mental & emotional growth

The specific key objectives are as follows

- To raise awareness and understanding of the impact of the physical and cultural environment on children's health in primary schools;
- To increase the priority for developing environments in primary schools that promote health hygiene and sanitation;
- To focus on behavioral change of the children & community through students and develop a role model school for replicability,
- To ensure basic sanitation including water supply at the schools and use them as entry points for the promotion of sanitation and hygiene in the wider communities.

4.3. Strategy

- # Provide adequate services, particularly sanitation and water using appropriate technologies and taking consideration on O&M by the school themselves,
- # Focus towards total school environment and school management from a sustainable point of view,
- # Partnerships formed and strengthened with government line agencies and Local Authorities to ensure cooperation and support;
- # Participatory approaches to meet the objectives, and to be able to empower and promote their role in planning, implementing, managing and monitoring services,
- # Regularize the programme activities for long term through local motivation and ownership

4.4. Concept

The concept is developed for the active participation of students related with the methodology They are:

- # Children as role models
- # **Child to child**- Children can take care of their younger brothers and sisters properly (e.g when a younger child has diarrhea, the older child can prepare and feed her/him Jeevan Jal),
- # **Child with family**- Children can play a reminder role in the family Culturally it is difficult but the child can remind the mother of what s/he has heard at the clinic & on radio/TV programmes
- # **Child to community**- Children can participate in group activities for promotional and propaganda activities, e.g a group of children walk through their community in procession to inform everyone about the epidemic of diarrhoeal disease.

4. PROJECT FRAMEWORK

4.1. Justification

Schools can be used as models for the promotion of health, hygiene and sanitation in the communities. Children are future parents and what they learn is likely to be applied to their own lives as well as pass on to next generation. Besides, they do often take care of their younger brothers and sisters, especially in the rural areas. Therefore it is important that they have good knowledge and skills of health, hygiene and sanitation issues. So, this package focuses on three major issues, aiming to improve the basic knowledge and skills regarding children's health.

They are

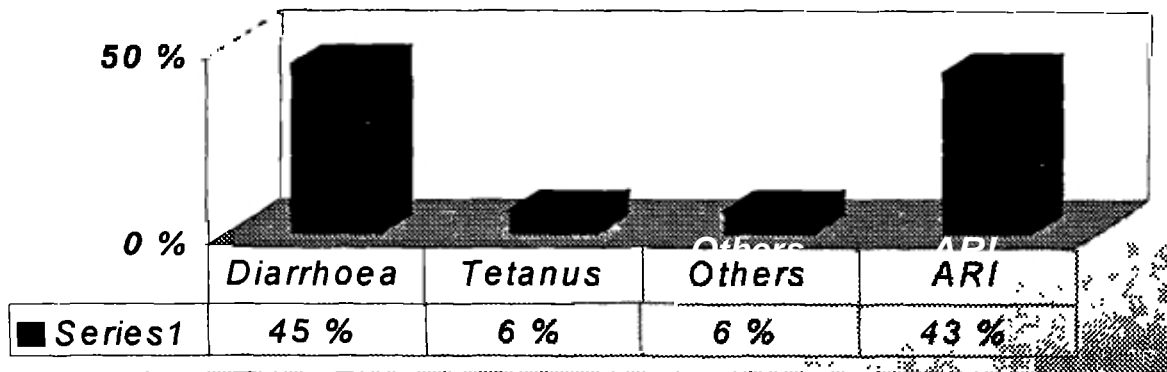
- # Software and hardware aspects which are needed to bring about changes in hygiene behavior of students, and through these students, the community at large,
- # Agencies need to join hands and avoid duplication of efforts,
- # Systematic processes and clear cut indicators, which help to measure the impact as per the input, process and output (IPO)

The major child-killer in Nepal is diarrhea, which can be reduced by safe water and good sanitation and hygiene practices.

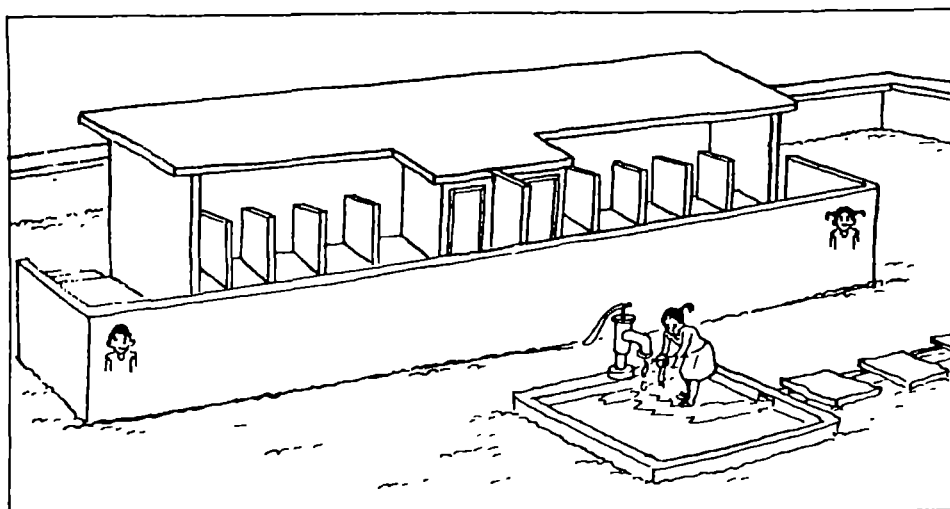
Sanitation/hygiene education activities are given low priority by everyone even though it is very simple, easy, low cost and a very important issue. So, everyone has to initiate it seriously as a basic need for which the five "P's" related rationale is given below.

- # Programme - Child survival, protection and development
- # Priority - Low priority on sanitation/hygiene from everyone
- # Principle - By the students for the students and of the students
- # Process - Learning by doing
- # Practical - Right based approach

Major Child Killers in Nepal

- School water supply and sanitation facilities can help to cultivate habit of sanitary practices in student's life
- To cultivate habits of hygiene and sanitation practices, one should target the students from Primary Level with the attachment of Lower Secondary Level, which will last longer in their lives
- Involvement of SMC and VDC in school activities helps a lot for immediate improvement and sustains the programme.
- A number of basic criteria need to be taken into account to make the programme effective (practicality, linkage between knowledge/ attitude/ behaviour, action-oriented, relevant in the local context, locally acceptable, repetition & reinforcement of messages over time and in a variety of ways, local communication methods etc)
- Weekly Campaign Programme should be initiated/tapped as per the local situation and at a time when epidemic spreads.
- Schools are more than classrooms, where much attention is given classroom design, which influences child health There is a need to think about the total school environment and the way in which schools are run

Toilets design

Toilet must be separated for girls & boys There should be enough space for the urinal and defecation purposes for the short period of interval of the school system

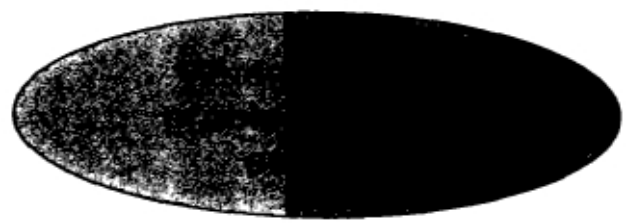
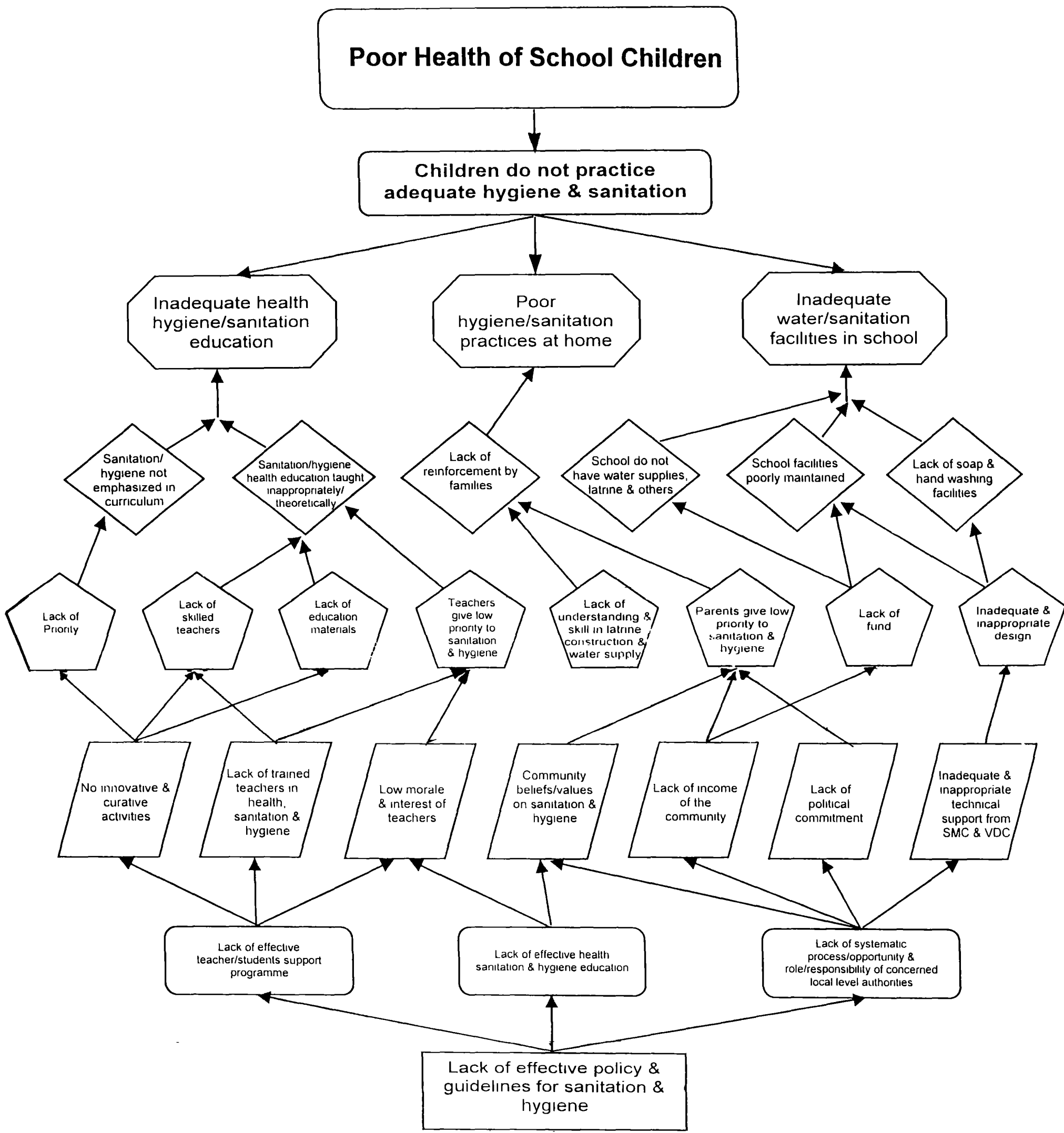
"No matter how full the river, it still was grow"

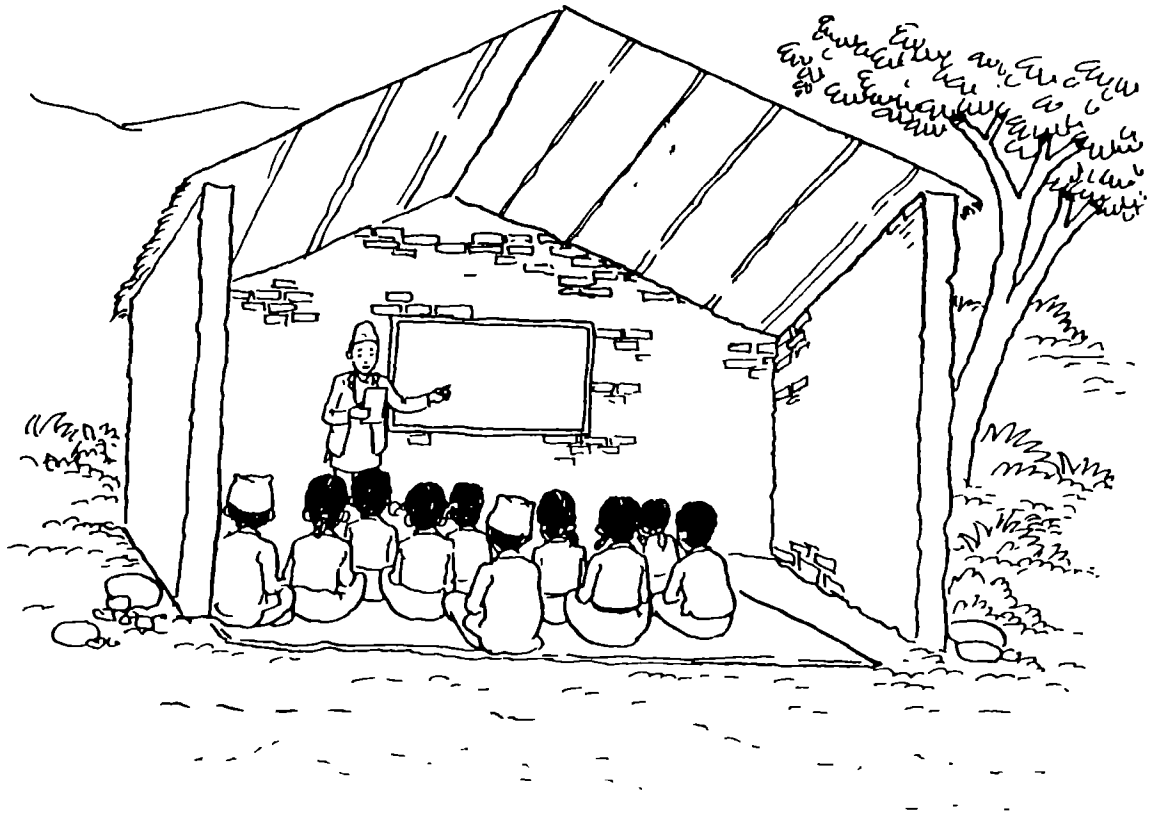
3. LESSON LEARNED FROM SCHOOL SANITATION PROGRAMME

For the last 12 years, different NGOs, INGOs and Donors including Government line agencies have been trying their best to improve students health. Every agency has its own experiences and has learned valuable lessons from its school programme. Here are some of the major points, which need to be addressed to be able to improve the school sanitation programme

- Schools are the best entry points for promoting hygiene and sanitation activities, aiming at changing the behavior of students as well as the wider community
- A joint effort of Line Agencies, NGOs and INGOs is the best approach for creating uniformity, standardisation, systematic process' information and policy development
- The project period of the school programme should have a long-term vision, and be continued by the schools in future.
- Emphasis should be given to prepare more IEC materials as part of the sanitation package training design for the local context
- Refresher training should be provided to concerned teachers and groups after a certain period of time so that they could update their knowledge, skills and process in the sanitation and hygiene promotional activities.
- A focus area would be better in the initial phase of the project to ensure concentration of efforts and a systematic approach
- A target and process based "Model School Sanitation and Hygiene Education Package" can help a lot in hygiene and sanitation activities if implemented in schools.
- Monitoring and follow up mechanism need to be developed for concerned implementing/supporting agencies
- Innovative and creative activities should be introduced in school sanitation and hygiene programmes especially in the prayer sessions and additional activity days
- There is a great need to improve existing schools designs, including the surrounding environment
- Related facilities need to be applied intelligently and with care.
- More importantly, a healthy school is dependent on good management, commitment and maintenance.

2.3 Problem Tree for School Sanitation and Hygiene

A temporary set up school in rural area in Nepal, which has created a lot of problems in many qualitative aspects

"Where there is a will, there is a way"

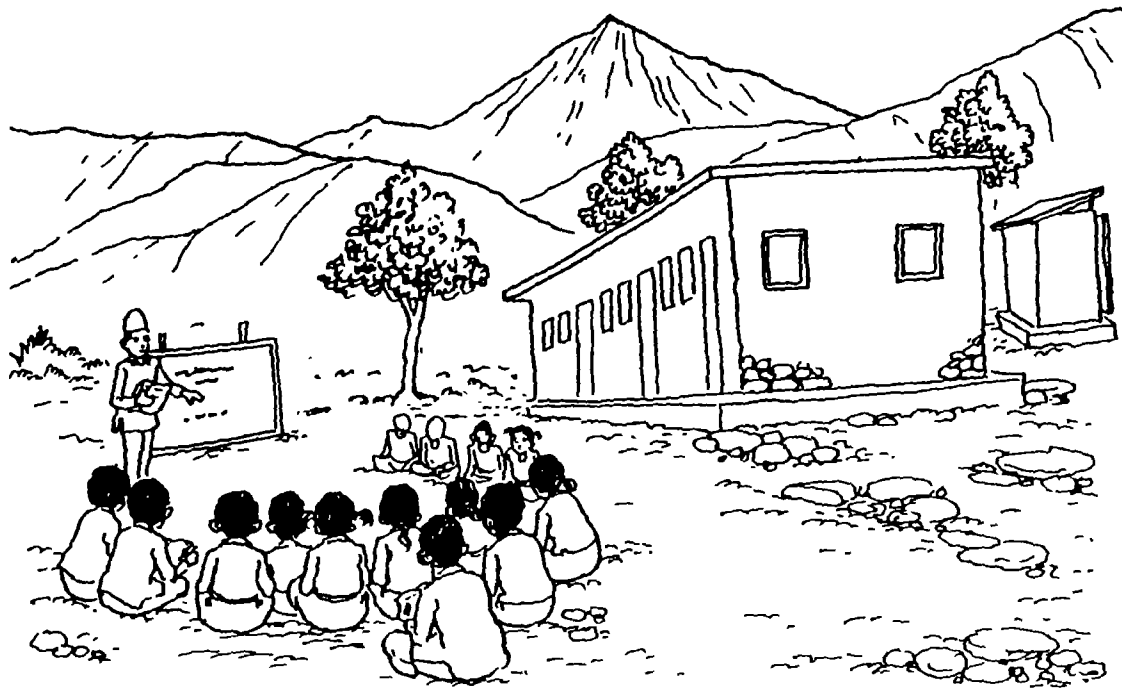
2.2. Basic Problems and Constraints in Schools

Every school must have good physical facilities for quality education. It is widely recognized that schools can play an important role in promoting societal health too. Many efforts have been invested in health education techniques for schools in low-income communities, including the child to child approach, curriculum development, and the production of education materials. However, the impact of the management of the school premises on child health has been relatively neglected. Many schools fail to provide healthy environments for their students. Actually, poorly designed and maintained schools can be a source of disease and bad health. Sick children also make poor earners.

Some common problems and constraints are as follows:

- Limited or no toilets facilities, with poor repair & maintenance,
- Toilets that may work but which are padlocked since there is no water for flushing or because the students are not trusted to use them properly;
- No water supply, or inadequate supply and unsanitary storage system,
- No sanitation facilities such as garbage pits, soak pits, water tap/hand pump plate-form, drainage etc
- Overcrowded classrooms, designed for 20-30 students but actually accommodate 50--60 students, under one overworked teacher,
- Little or no furniture, with poor maintenance,
- Darkness due to too few windows or windows that must be kept covered with shutters to keep out the sun or wind, and no electricity,
- Underpaid, under-trained and frustrated teachers who often have to travel long distances to work,
- Absence of blackboards, school books, writing materials for the students, and related materials for the teachers;
- Inappropriate design of school building with little consideration for the local situation and climate,
- Most of the IEC materials are available in Nepali language, which is difficult to understand for the people of the Terai areas,
- No involvement of SMC/VDC and lack of long term vision from a sustainable point of view,
- Most teachers are not trained on health, hygiene and sanitation;
- Lack of effective policy and guidelines for the promotion of sanitation/hygiene

Most of the above points are related to money issues. Donors and the government have made investment on new and improved schools but still the results are not very positive due to the lack of appropriate commitment, facilities and a long-term vision.

In hill village schools, students and teachers are often more comfortable outside than in a chilly classroom.

Many organizations have implemented school sanitation programmes in selected schools in Nepal. The programme /activities are being implemented from class 1 to 10 in secondary schools, 1 to 7 in lower secondary schools, and 1 to 5 in primary schools. But most schools have focused on class 4/5 to 8/9. But the result/outcome is not very encouraging compared to other schools.

So, school environment and situation must be good in every aspect from the point of view of convenience and health improvement.

Health and well being of children is a fundamental issue in education. But most of the schools and communities have not given priority to health, sanitation and hygiene, which has become a barrier for physical, mental and emotional growth of children.

Small is beautiful and can be very helpful

It is therefore important that schools have proper hygiene and sanitation facilities. However, improved facilities are not sufficient in themselves. If we want to reduce the incidences of sanitation and hygiene-related diseases, changes in hygiene behavior are also needed, leading to proper use of the sanitation facilities.

Increasing student's knowledge about health, hygiene/sanitation and disease prevention is not enough, if it is not applied in their daily life. When enabling and reinforcing factors support knowledge, desirable changes may occur in the school setting and the community. This stresses the importance of combining hygiene education with the construction of water and environmental sanitation facilities and involving the community and health institution in school sanitation. A good school sanitation and hygiene programme is a package programme, including:

- A participatory needs assessment involving students/teachers and parents/community members,
- Formulations of input, process and output;
- Improved water supply and sanitation facilities,
- Properly used and maintained facilities,
- Hygiene education for students;
- Appropriate and related teaching materials,
- Training for teachers and students clubs/groups,
- Involvement of students, teachers and School Management Committees (SMC) in planning, implementation and maintenance;
- Improved facilities and hygiene education going hand in hand;
- Monitoring of the programme and its impact, with a focus on self-assessment;
- Orientation for School Management Committees (SMC) and Village Development Committees (VDC),
- Provision of long term vision and regularization

"Prevention is Better than Cure"

2. OVERVIEW OF CURRENT SITUATION IN SCHOOL

2.1. Common Situation in Schools

There are 23,284 primary schools in Nepal. Most of the schools have very nominal sanitation facilities except private schools and other schools where the sanitation programme have been implemented. Some of the schools have no school buildings and furniture for the minimum school requirements.

In Nepal, the indoor environment of thousands of primary schools is seen as unhealthy even though they have been constructed by donors. The schools which have been built without keeping in mind the local climate and situation are very uncomfortable during the winter season. Therefore, in most of the mountain and hill schools teaching is often conducted out-doors in order to keep warm.

The environment of most schools remains unhealthy and the lower grade students' mortality and morbidity rates are still very high in Nepal. There are many reasons for this and most of them are related with the attitudes, proper knowledge, skills and commitment of the teachers, students, parents and local level authorities. Besides, the central, regional and district level support has been nominal for effective programme planning, implementation and monitoring/evaluation.

At present, the government, and other concerned NGOs as well as INGOs, including UNICEF/Donors and local communities have identified schools and school children as one of the most effective channels for enhancing the habits of health, hygiene and sanitation practices in Nepal. Support is emerging for this type of approach aiming at benefiting the students as well as the wider community, which will eventually lead to a brighter future for the country.

1.2. Importance of School Sanitation and Hygiene

The high incidence of communicable diseases in Nepal, particularly among children, is due to poor personal hygiene practices, unsanitary environment as well as unsafe drinking water. Improved hygiene practices are essential if we want to prevent transmission routes of fecal-oral diseases. Appropriate hygiene education can only bring about positive hygiene behavior which is also related with appropriate water and sanitation facilities.

Schools are the most important places of learning for children, after the family. Schools are stimulating learning environments for children. If sanitary facilities are available in schools, they can act as models, and teachers can function as role models. School can also influence communities through outreach activities by their students. Schools are in touch with a large proportion of the households in a community.

Children are very eager to learn and to help others through their active, energetic, enthusiastic, curious, and communicative behavior. So, childhood is the best time to learn about hygiene behavior and how to use sanitation facilities for habit formation. Children are parents of the future and what they learn is likely to be applied and pass on to the next generation. They have important roles in the household, such as taking care of their younger brothers and sisters. If children are brought into the development process as active participants, they can become change agents within their families and a stimulus to community development. Being tomorrow's parents, children are also likely to ensure the sustainability of a programme's impact.

Experience shows that most schools have poor sanitation and hygiene practices. This needs to be addressed if we are to improve the health status of children in Nepal.

Schools are often more than just places for learning. If sanitation and hygiene facilities are absent, or are badly maintained, schools can be risky places where diseases are transmitted. Schools can also pollute the natural environment in such a way that it causes health hazards for the community at large.

1. INTRODUCTION

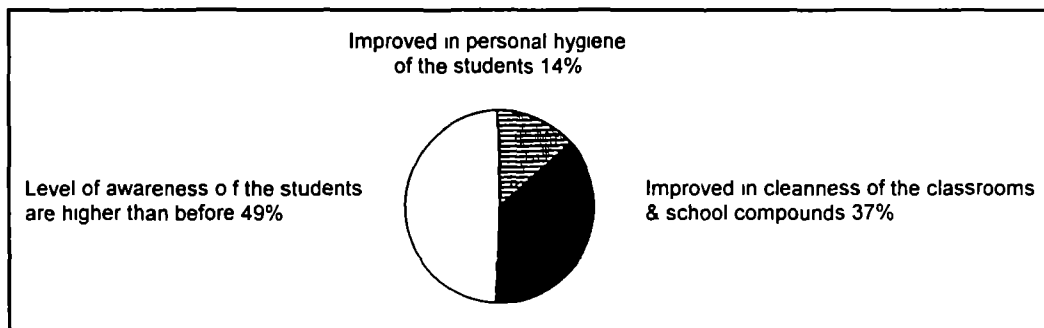
1.1. Historical Background on School Sanitation

More children than ever before are attending schools, for longer periods of their lives. Schools, therefore, can do more than any other single institution to improve the well being and competence of children and youth. Schools can play a great role for child survival, protection and development. In addition, schools can provide the most cost-effective means to improve the health of children and thus to advance the social and economic development of the country.

For the last 30 years, the government has been including health education in the curriculum and textbooks. However, there has been no significant improvements with regards to health in schools, due to greater focus on academic performance and less on health, sanitation and hygiene practical education. The schools receive their budget from the government on the basis of academic results in national and district level examinations. So, the school headmaster/teachers are examination-oriented. The academic score the students receive in the examinations is the main criteria for enrollment in higher education rather than their behavior, attitude and practices. So the students naturally focus on academic knowledge rather than on practical education, including health, hygiene and sanitation aspects.

During the last twelve years or more, a number of manuals and other materials have been produced for schools by government line agencies (Ministry of Education/BPEP, Ministry of Local Development, Ministry of Health, Ministry of Housing and Physical Planning) and different NGOs/INGOs such as SCHP/JICA/JMA, SPW, CARE, FINNIDA, RWSSFBN9B, UHEEP/UDLE/GTZ, CDHP/UMN, ADB etc. The Department of Water Supply and Sewerage, with the financial and technical assistance of UNICEF, has also incorporated the school sanitation programme as an integral component of the major rural water supply and sanitation programme in the country. This has resulted in some improvements in the schools.

Since 1997, Child to Child approach has been used in water supply and sanitation programmes by NEWAH and NRCS with the assistance of UNICEF. Both NGOs have gained experiences with this approach and some positive impacts in the projects have become visible. NEWAH has incorporated it on a regular basis in the Water Supply and Sanitation Project and NRCS has used it in their old water supply project sites where Junior Red Cross Circle implemented the project with the strong support of the community. A study of school sanitation programmes in Nepal, carried out in May 1999, did not detect the expected improvement in personal hygiene practices of the student.

TABLE OF CONTENTS

1.	INTRODUCTION	1
1 1	HISTORICAL BACKGROUND ON SCHOOL SANITATION	
1 2	IMPORTANCE OF SCHOOL SANITATION AND HYGIENE	
2.	OVERVIEW OF CURRENT SITUATION IN SCHOOL	3
2 1	COMMON SITUATION IN SCHOOLS	
2.2.	BASIC PROBLEMS AND CONSTRAINTS IN SCHOOLS	
3.	LESSON LEARNED FROM SCHOOL SANITATION PROGRAMME	9
4.	PROJECT FRAMEWORK	11
4 1	JUSTIFICATION	
4.2	OBJECTIVE	
4 3	STRATEGY	
4 4	CONCEPT	
4.5	BASIC INTENTION	
4.6.	METHODOLOGY	
4 7	PRIORITY	
4.8.	SELECTION CRITERIA	
4.9	APPROACH	
5.	PROJECT PROCESS AND ACTIVITIES GUIDELINES	17
5 1	NATIONAL, REGIONAL AND DISTRICT LEVEL SUPPORT	
5 2	SCHOOL AND COMMUNITY LEVEL	
6.	CRITERIA AND INDICATOR FOR A SUCCESSFUL SCHOOL	30
7.	ESTIMATED BUDGET FOR DISTRICT/COMMUNITY/SCHOOL LEVEL ACTIVITIES	33
8.	ANNEXES	35
8 1	FINANCING OF COSTS AND O & M	
8 2	POSSIBLE FUNDING OPTION	
8 3	SUGGESTIONS TO FILL OUT THE HOUSEHOLD BASELINE QUESTIONNAIRE	
8 4.	HOUSEHOLD BASELINE QUESTIONNAIRE	
8 5	KEY POINTS FOR QUESTIONNAIRE ANALYSIS	
8.6	GUIDANCE FOR THE SCHOOL PARTICIPATORY STUDY	
8 7	MONTHLY SELF MONITORING FORMATS	
8.8	DISTRICT LEVEL STEERING COMMITTEE	
8 9	ROLE OF VDC/SCHOOL MANAGEMENT COMMITTEE PRESIDENT & HEADMASTER	
8.10	ROLE OF TEACHERS	
8 11	ROLES OF SCHOOL CLUB/GROUP	
8.12.	LETTER TO PLANNERS AND IMPLEMENTATORS	
8 13.	NATIONAL SANITATION POLICY	
8 14.	REFERENCES	

NRCS	Nepal Red Cross Society
O&M	Operation and Maintenance
ORS	Oral Rehydration Solution
PHAST	Participatory Hygiene and Sanitation Transformation
PP	Per Participant
PRA	Participatory Rural Appraisal
PSTWG	Primary School Teachers' Workshop Guideline
RWSSFB/WB	Rural Water supply and Sanitation Fund Board /World Bank
SARAR	Self - Strengthening /Association Strength
SC	Steering Committee
SCHP	School Community Health Project
SMC	School Management Committee
SPW	School Partnership Worldwide
SSHE	School Sanitation and Hygiene Education
SSHEP	School Sanitation and Hygiene Education Package
TV	Television
UNICEF	United Nations Children's Fund
VDC	Village Development Committee
WDS	Women Development Section

ABBREVIATION

ADB	Asian Development Bank
BPEP	Basic Primary Education Project
CARE	CARE International
CBOs	Community Based Organisations
CDHP/UMN	Community Development Health Programme/United Mission to Nepal
CHRDU	Centre for Human Resource Development Unit
C/S	Community & School
DDC	District Development Committee
DEO	District Education Office:
DPC	Decentralize Programme for Children
DPHO	District Public Health Office
DWSO	District Water Supply Office
DWSS	Department of Water Supply and Sewerage
ESS	Environmental Sanitation Section
FINNIDA	Finnish International Development Agency
IEC	Information, Education and Communication
INGOs	International Non Governmental Organisations
IPO	Input, Process and Output:
IRC	International Water and Sanitation Centre
JICA	Japan International Co-operation Association
JMA	Japanese Medical Association
MHPP	Ministry of Housing & Physical Planning
MOE	Ministry of Education
MOH	Ministry of Health
MOPE	Ministry of Population and Environment
MOU	Memorandum of Understanding
NAVIN	National Association of Village Development Committee in Nepal
NEWAH	Nepal Water for Health
NGOCC	Non Governmental Organisation-- Coordination Committee
NGOs	Non Governmental Organisations

PREFACE

The Convention on the Rights of the Child, 1989 declares that every child has the right to be involved in decisions that affect his or her well-being, and this obviously includes decisions about his/her sanitation and health.

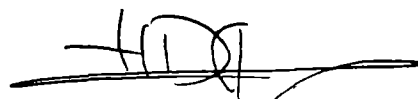
Today's children are the pioneers for tomorrow's world. They are agents of change. By focusing on them they can become role models on sanitation and hygiene aspects. Their role is of crucial importance for taking care of their younger siblings. They can play a reminder role to the adults at home, in the community through child clubs, stage rallies, street theater, puppet show, demonstration of hygiene cleanliness etc for promotion of sanitation and hygiene.

The recent package is a guideline for a school sanitation programme in Nepal and is based on the active involvement of students, active instruction of headmaster/teachers and support of the School Management Committee, Village Development Committee and the District Level Steering Committee. Through emphasis on joint efforts, uniform working practices at district level and streamlining of multiple efforts, this programme will have all chances to leave a significant impact and bring school and community sanitation and hygiene forward.

This School Sanitation Hygiene Education Programme Guideline was prepared by UNICEF on the basis of a National Level Study undertaken May-June 1999 and National Workshop held in Dhulikhel 28-30 April, 1999. Also it benefitted from valuable information from UNICEF & IRC and WHO Manuals on school sanitation and suggestions and inputs received from students, teachers, VDC and district level volunteers/organisations. The Guideline was shared with District Steering Committees for School Sanitation and Hygiene Education, Village Development Committee Chairpersons, School Management Committee and School Headmaster during the orientation. Most of the feedback received was incorporated in the present guideline. Further national level consultations with the steering committee members and representatives of the Education and Health Departments, headmasters/teachers, the Nepal Red Cross and UNICEF staff were most valuable to complete the first version.

This guideline, developed with the rich experiences of all agencies working in School Sanitation and Hygiene Education in Nepal, is the domain of any organisation and is developed as a resource/guide book for the implementation of School Sanitation and Hygiene Education programme promotion activities everywhere. It is hoped and believed that this package will therefore provide a great support for the sanitation and hygiene education programme, undertaken by school students and supported by all.

Hans Spruijt

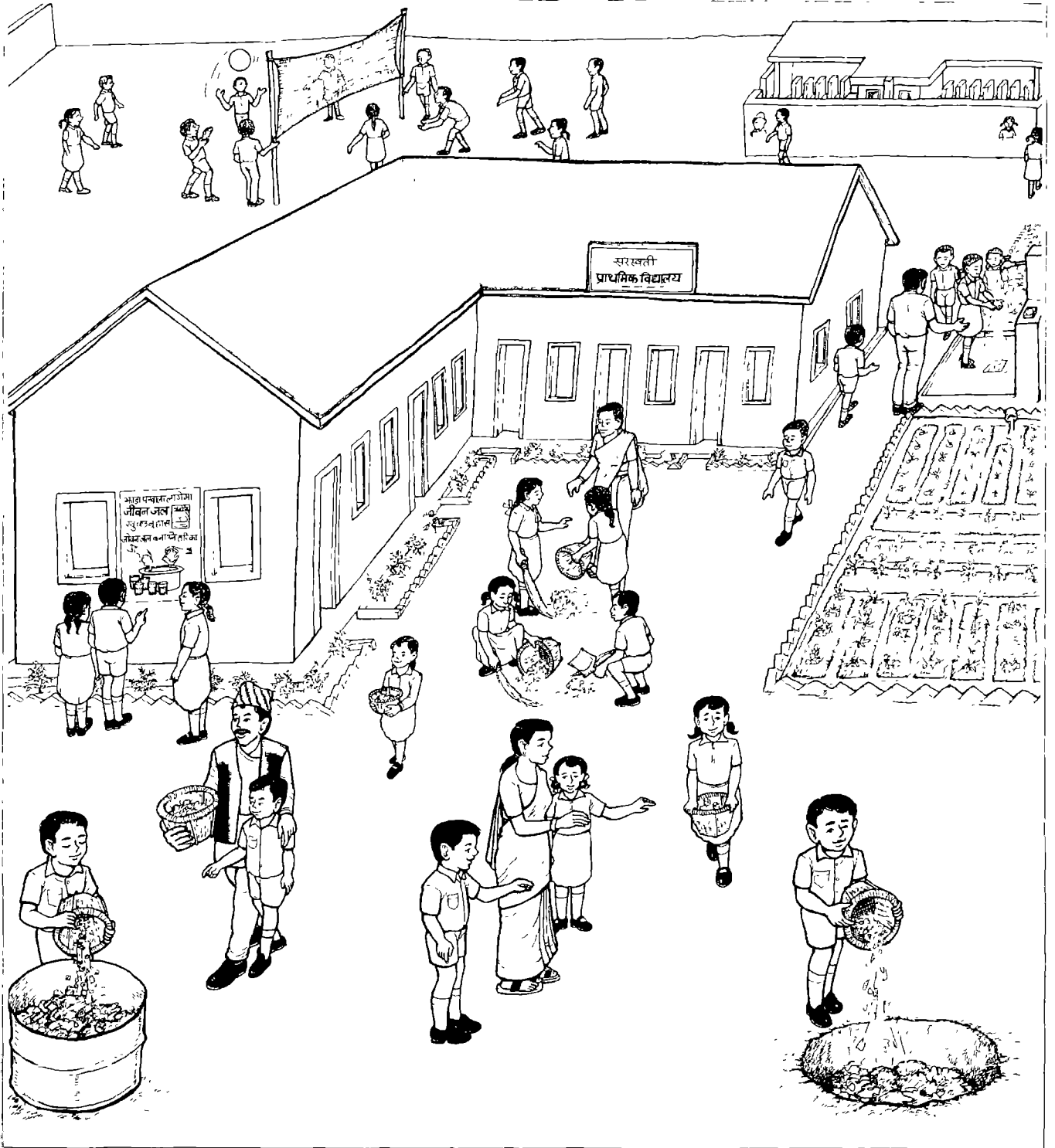

Chief, Child's Environment
CE/WES Section

LIBRARY IRC
PO Box 93190, 2509 AD THE HAGUE
Tel.: +31 70 30 689 80
Fax: +31 70 35 899 64

BARCODE: 16201
LO: 203.2 005C

SCHOOL SANITATION AND ENVIRONMENTAL EDUCATION PROJECT - AN ANNUAL GUIDELINE

April, 2000

SCHOOL SANITATION AND HYGIENE EDUCATION PROGRAMME GUIDELINE

